

MARS
IN
CATHEDRA

2

1969

(15 april 1969)

KONINKLIJKE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE
KRIJGSWETENSCHAP

HET BESTUUR IS ALS VOLGT SAMENGESTELD:

- E. R. D'ENGELBRONNER Gen. Maj. G. S. b.d., Chef van de
Staf voor de Civiele verdediging,
Voorzitter.
- B. H. SLAGER, Luitenant-Generaal KLu.
Opperofficier Personeel
Kon. Luchtmacht
Ondervoorzitter
- DRS. J. VAN DER VALK, Directeur van de Afdeling NAVO-
en WEU-zaken van het Ministerie
van Buitenlandse Zaken,
- J. VAN DAPPEREN, Schout-bij-Nacht
F. TOUBER, Kolonel der Infanterie (gsb)
Redacteur.
p/a Hogere Krijgsschool
Frederikkazerne,
van Alkemadelaan 774,
's-Gravenhage
- A. C. LAMERS, Luitenant-Kolonel der Mariniers
- H. DIETERS, Luitenant-Kolonel KLu.
- MR. J. H. P. V. HAITSMA MULIER, Res. Kolonel tit. KL b.d.
1e Secretaris
- J. ALBARDA, Luitenant-Kolonel der Artillerie b.d.
2e Secretaris
Laan van Clingendael 121
's-Gravenhage
- H. J. L. JANSSEN, Luitenant-Kolonel KLu.
Penningmeester
Min. Lelylaan 69
Rijswijk ZH
postgirorekening: 78828

INHOUD

Samenstelling Bestuur	58
Mededelingen van het Bestuur	60
Bijeenkomst donderdag 16 januari 1969	61
DE MILITAIRE VEILIGHEIDSASPECTEN IN WAPENBEHEERSING WAPENBEPERKING EN ONTwapENING	
voordracht door <i>S. H. Hoogterp</i> , Kolonel van de Koninklijke Luchtmacht, Hoofd Bureau Ontwapeningsaangelegenheden van het Ministerie van Defensie	62
Discussie	72
KAMIKAZE	
artikel door <i>B. van Dijken</i> , Luitenant-Kolonel der Infanterie (gsb)	80
MOTIVATIE EN MOREEL MET HET OOG OP MILITAIR LEIDERSCHAP	
artikel door <i>drs. R. Smit</i> , docent pedagogiek en psychologie aan de Koninklijke Militaire Academie	98
Boekbespreking	119

Mededelingen van het bestuur

- De eerstvolgende voordracht voor de Koninklijke Vereniging zal (in afwijking van een vroegere mededeling) worden gehouden op de bijeenkomst van dinsdag 6 mei 1969 in de „Rolzaal” Binnenhof te 's-Gravenhage. De Brigade-Generaal GS b.d. H. A. Thoonsen zal spreken over het onderwerp „Afschrikking en Ontspanning”.
- Bestuurswijziging. Tijdens de bijeenkomst op woensdag 12 maart 1969 in de „Lairessezaal” Binnenhof te 's-Gravenhage werd op voorstel van het Bestuur benoemd tot redacteur van Mars in Cathedra de Kolonel der Infanterie (gsb) F. Touber, Directeur Hogere Krijgsschool.
- In „Inhoud der verslagen 1865-1968” (uitgave van Mars in Cathedra 1968) dient op blz. 34 onder 1963-1964 het gestelde achter I te worden gewijzigd in: „Prof. dr. J. A. A. van Doorn, De krijgsmacht als maatschappelijke factor”.
- Aan auteurs-medewerkers aan Mars in Cathedra wordt het volgende ter kennis gebracht. Verzocht wordt rechtstreeks te corresponderen met de redacteur (p/a Hogere Krijgsschool, 's-Gravenhage); de kopij aan te bieden in enkelvoud, in schrijfmachineschrift, dubbele regelafstand en met een linker marge van 5 cm. Illustraties (foto's inbegrepen) s.v.p. zoveel mogelijk vermijden. Bij aanbieden te vermelden: juiste naam, titel(s), functie of kwaliteit, adres en gironummer of bankrelatie.
- Adresverandering en opgave van nieuwe leden aan de 2e secretaris, p/a Laan van Clingendael 121, 's-Gravenhage.

Bijeenkomst donderdag 16 januari 1969

Voorzitter:

Dames en Heren, gaarne heet ik U van harte welkom. In het bijzonder wil ik welkom heten ons erelid de Generaal de Wolf; ik ben altijd zeer blij, wanneer hij hier aanwezig is. In het bijzonder, verwelkom ik ook de Kol. Hoogterp, die vanavond een inleiding voor ons zal houden. Alvorens hem het woord te geven, heb ik de plicht om enkele huishoudelijke zaken te vermelden.

In de eerste plaats onze excuses voor het feit, dat de convocatie voor deze bijeenkomst aan de late kant is geweest. Dat kan een reden zijn voor het feit, dat diverse mensen al andere afspraken hadden; het brengt ons bovendien een beetje in moeilijkheden wat betreft de bestuurswijziging. Ik zal daarop terug komen na u te hebben medegedeeld, dat een verslag is ontvangen van de kascommissie, die de kas in orde heeft bevonden en heeft geadviseerd de penningmeester te déchargeren. U zult als leden het verslag toegezonden krijgen en daarna zal daarover formeel beslist kunnen worden.

Dan het tweede punt; dat is de kwestie van de bestuursverkiezing. U hebt kunnen lezen, dat onze redacteur, de Brig. Gen. Thoonsen door zijn weggaan als Directeur H.K.S. en zijn met pensioen gaan, gaarne zou willen aftreden als bestuurslid en zich doen vervangen door zijn opvolger, de Kol. Touber. Het is inderdaad een goede gewoonte dat de Directeur H.K.S. tevens het redacteurschap voor de vereniging op zich neemt en het bestuur ondersteunt deze candidatuur dan ook ten volle. Tot mijn spijt heeft het huishoudelijk reglement, dat we net enige maanden geleden zelf hebben aanvaard een bepaling waarin staat dat minstens veertien dagen vóór een bestuursverkiezing de leden daarvan op de hoogte moeten worden gesteld, zodat ze in de gelegenheid zijn tegencandidaten te stellen. Ik wil u die ruimte inderdaad geven. Dat betekent, dat we vandaag niet tot een bestuursverkiezing kunnen overgaan maar dat we dat uitstellen tot de eerstvolgende

vergadering. Ik hoop toch dat de werkzaamheden hierdoor geen vertraging zullen ondervinden. Ik ben erg blij, dat de Kol. Touber deze woorden mede aanhoort, omdat hij hier in de zaal bij ons zit, om de volgende keer naar ik hoop, te mogen promoveren naar de bestuurstafel.

Dan mag ik u nog mededelen, dat het nieuwe tijdschrift „Mars in Cathedra” eind van deze maand zal verschijnen, naar wij hopen. Oorspronkelijk zou het tijdschrift half januari verschijnen, men mikte daar op. Er waren echter wat moeilijkheden met de uitgever; niettemin nemen wij aan, dat het in ieder geval deze maand nog verschijnt. Het zal o. a. inhouden de tekst van het nieuwe huishoudelijk reglement, die u dan nog eens rustig kunt nalezen, het verslag van een lezing, enkele artikelen en een naar mijn gevoel bijzonder interessante prijsvraag, waarvoor ik uw zeer bijzondere aandacht wil vragen. En dan mag ik u tenslotte mededelen, dat er dit verenigingsjaar nog twee bijeenkomsten op het programma staan, waarvan de juiste data nog niet bekend zijn. In de tweede helft van februari of de eerste helft van maart zal prof. Van Doorn spreken over het onderwerp „Krijgsmacht en Maatschappij” althans een titel van die strekking. In de maand april zal de dan misschien afgetreden redacteur van ons bestuur de Generaal Thoonsen spreken over „Afschrikking en Ontspanning” als een soort na-overpeinzing van het wetenschappelijk congres, dat de H.K.S. niet lang geleden heeft gehouden i.v.m. haar honderdjarig bestaan. Dat zijn de twee voordrachten die nog op het programma staan en wij hopen daarbij velen van u weer te mogen terug zien.

En dan is nu het moment gekomen waarop ik het woord mag geven aan de Kol. Hoogterp, zoals u weet het hoofd van het bureau ontwapeningsaangelegenheden van het Min. van Defensie, die met u zal spreken over: „De Militaire Veiligheidsaspecten in wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening.”

De militaire veiligheidsaspecten in wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening

De vraagstukken op het gebied van wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening lagen tot voor enkele jaren meer in het politieke dan in het militaire vlak. Hieruit valt de betrekkelijk geringe aandacht te verklaren welke deze problematiek in militaire kringen genoot. In de vele jaren van het bestaan Uwer vereniging kwam de wapenbeperking – voor zover ik kon nagaan – slechts driemaal aan de orde.

De eerste keer was dit in 1908 toen H. L. van Oordt in Uw orgaan een verslag gaf van de Tweede Vredesconferentie, welke beoogde – en ik citeer hier letterlijk – „een einde te maken aan de onophoudelijke bewapening en naar middelen te zoeken om de calamiteiten te verhinderen welke de gehele wereld bedreigen”.

De tweede keer betrof het een bijeenkomst op 20 april 1928, toen majoor J. J. G. Baron van Voorst tot Voorst voor Uw vereniging een voordracht hield met een overzicht van de pogingen tot wapenbeperking in het verleden en van het werk van de in 1925 door de Volkenbondsraad ingestelde voorbereidende ontwapeningscommissie.

De derde lezing werd gehouden door luitenant-generaal T. E. E. H. Mathon op 27 januari 1959. Hierin gaf deze een overzicht van de ontwapeningsbesprekingen sedert de Tweede Wereldoorlog, terwijl hij tevens aandacht vroeg voor de betekenis van het ontwapeningsvraagstuk voor Nederland.

Het is mij een eer en een genoegen vanavond als vierde in deze rij voor U te mogen optreden om enkele aspecten van de ontwapeningsproblematiek in het heden met U te behandelen. Daarbij zal ik trachten de vraagstukken van wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening vooral

te benaderen uit een oogpunt van de militaire veiligheid. Ik zal mij dus onthouden van specifiek politieke en andere beschouwingen.

Welke motieven men ook moge hebben om ontwapening na te streven en welke gedachten men daarbij ook moge volgen, bij dit vraagstuk gaat het primair om de interrelatie van drie elementen, welke onze minister van buitenlandse zaken indertijd zo duidelijk naast elkaar stelde in zijn nota over het ontwapeningsvraagstuk die hij in 1964 aan de Tweede Kamer aanbood en hetgeen hij ook in de naam van deze nota zo treffend tot uitdrukking bracht, nl. „Ontwapening – Veiligheid – Vrede”.

Onze veiligheid vormt niet de sluitpost van ontwapening, maar enerzijds de voorwaarde en anderzijds het gevolg van de maatregelen welke in de moderne ontwapeningsconcepties worden nagestreefd. Uit dien hoofde acht ik een betoog voor Uw vereniging dat het veiligheidsaspect terzake centraal stelt zeer zeker op zijn plaats en verantwoord.

Bij een onderzoek van de vraagstukken van wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening in het licht van de veiligheid kan reeds direct één ding worden vastgesteld, nl. dat een algemene en volledige ontwapening een hersenschim is. Een volledige ontwapening zou immers toezicht vereisen, gevolgd door een militaire actie tegen die landen welke na hun ontwapening weer tot herbewapening zouden willen overgaan. De capaciteit om snel opnieuw wapens aan te maken zal immers altijd blijven bestaan als gevolg van het technische en industriële vermogen van onze moderne samenleving.

De gewapende macht welke zou moeten overblijven ter repressie van herbewapening, zou in handen moeten zijn van ofwel één land dat de abso-

lute wereldheerschappij zou verwerven, ofwel in die van een wereldregering. Bij de huidige toestand van politieke, economische en ideologische gespletenheid is een dergelijke wereldregering ondenkbaar, terwijl ook de absolute wereldheerschappij door één mogendheid niet in het verschiet ligt. Voorlopig zal er dus een bewapening van meerdere staten en statengroepen blijven bestaan.

Deze bewapening van verschillende staten en statengroepen leidt automatisch tot het ontstaan van een stelsel van machtsevenwicht, waarbij de ene groep van staten de andere in bedwang houdt. Gezien de onmogelijkheid van algemene en volledige ontwapening, moet dus de vraag of er, op grond van het streven naar meer veiligheid, niettemin enigerlei vorm van ontwapening mogelijk is, worden teruggebracht tot de vraag of binnen het kader van het machtsevenwicht de veiligheid kan worden vergroot door bepaalde ontwapeningsmaatregelen.

Bij het beantwoorden van deze vraag moet allereerst worden bedacht dat het machtsevenwicht er van natuur niet primair op is gericht de vrede te handhaven. Elk van de staten welke er met zijn bewapening een functie in vervult, streeft allereerst naar veiligheid om eigen onafhankelijkheid en voortbestaan te handhaven en te voorkomen dat zij door verovering zal opgaan in een groep van anderen en de eigen identiteit zal verliezen. Bovendien wordt het stelsel van machtsevenwicht gekenmerkt door een natuurlijk gebrek aan stabiliteit. Het stelsel is sterk onderhevig aan veranderingen doordat – met de tijd – wijziging kan komen in de politieke groeperingen en in de economische en militaire kracht van de componenten daarvan. Dergelijke discontinuïteiten kunnen tot oorlog leiden. In het proces van de beslissing daartoe, spelen bovendien niet alleen de onderlinge krachtsverhoudingen een rol, maar tevens de bereidheid van de regeringen om risico's te nemen, ideologische motieven en andere irrationele overwegingen.

Tav. de vraag of binnen het kader van het machts-evenwicht bepaalde ontwapeningsmaatregelen de veiligheid kunnen vergroten kan dus worden gesteld dat dergelijke maatregelen alleen zin zullen hebben als zij de stabiliteit van het stelsel van machtsevenwicht bevorderen.

Uit mijn opsomming moge reeds zijn gebleken dat deze stabiliteit geenszins uitsluitend wordt bepaald door militaire factoren. De diepere oorzaken van instabiliteit liggen bijna steeds buiten het zuiver militaire krachtenveld. Militaire kracht

vormt slechts de weerspiegeling en de expressie van alle andere elementen welke zich in de machtstegenstellingen doen gelden. Wel kan de militaire kracht het uiteindelijk element vormen dat met inachtneming van de andere factoren, de doorslag geeft in de beslissing over oorlog of vrede. Het eigen momentum van de bewapeningswedloop kan hierbij een apart gewicht in de schaal leggen hoewel nog altijd moet worden bewezen dat wapenwedloop op zich tot oorlog zou leiden. Maar welke ontwapeningsmaatregelen men ook zou weten door te voeren, zij kunnen de stabiliteit van het stelsel van machtsevenwicht slechts ten dele vergroten en nimmer het enige en belangrijkste remedie vormen tegen verstoringen welke tot oorlog leiden. Deze beperking houdt uiteraard geenszins in dat men niet alles moet verrichten om de militaire machtsverhoudingen de grootst mogelijke stabiliteit te verlenen en te trachten aldus de vrede te bevorderen. Onder vrede versta ik dan in dit verband de afwezigheid van oorlog en niet een toestand van harmonie tussen de staten.

De militaire machtsverhoudingen zijn in de tijd waarin wij leven en bij de alliantiestelsels van Oost en West die wij in ons tijdperk kennen, opgebouwd uit twee hoofdelementen welke ik achtereenvolgens aan een beschouwing zou willen onderwerpen. Deze elementen betreffen;

- a. de wederzijdse capaciteit voor het voeren van een de gehele aarde omvattende algemene strategische nucleaire oorlog en
- b. de wederzijdse capaciteit voor het voeren van regionale beperkte oorlogen.

Achtereenvolgens zal ik met U behandelen welke mogelijkheden tot stabilisatie in deze beide sectoren aanwezig zijn.

Stabilisatie van de strategisch/nucleaire capaciteit.

Wat betreft de strategisch/nucleaire capaciteit van de in de Oost-West verhouding tegenover elkaar staande partijen dient allereerst te worden opgemerkt dat het maken van vergelijkingen daaromtrent aan de hand van gegevens welke men bijv. aantreft in de jaarlijks verschijnende „Military Balance” van het Institute for Strategic Studies te Londen, slechts betrekkelijke waarde heeft. Getallen op zichzelf kunnen nauwelijks een indruk geven van de werkelijke verhoudingen. Het gaat immers niet alleen om kwantiteit maar óók om kwaliteit, om aanvalskracht tegenover verdedigingskracht, om het vermogen een krach-

tige eerste slag uit te delen tegenover het vermogen een dergelijke slag te overleven en in tweede instantie te kunnen terugslaan.

Hoe de nucleaire balans er precies uitziet hangt dus af van tal van factoren. Op de vele elementen die hier van invloed zijn en op de schattingen die men daaromtrent vindt in open bronnen, zal ik niet ingaan, zulks niet alleen omdat het daarbij dikwijls niet te controleren gegevens betreft, maar óók omdat het bij het nucleaire machtsevenwicht tegenwoordig in wezen niet meer gaat om het vraagstuk of en in hoeverre er sprake is van een zekere pariteit.

De evenwichtssituatie met betrekking tot de strategische nucleaire wapens is nl. niet meer gebaseerd op een stelsel van wapenkracht tegenover wapenkracht. De veiligheid berust niet meer op het vermogen zichzelf tegen een nucleaire aanvaller te kunnen verdedigen, maar op het onvermogen van die eventuele aanvaller om zich tegen ons nucleair tegenoffensief te weer te stellen. Wil men de stabiliteit in het stelsel van strategisch nucleair machtsevenwicht bevorderen, dan zal men derhalve geen pariteit op elk gebied van de strategische nucleaire bewapening behoeven na te streven. De gehele aandacht dient veeleer te worden gericht op het stabiliseren van de afschrikings-patstelling.

Hierbij is het van primair belang ervoor te zorgen dat elk van de tegenoverelkaar staande partijen de overtuiging heeft dat – indien hij ertoe zou overgaan het nucleaire geweld in volle omvang te ontketenen – de tegenstander, ook na de ernstigste verliezen, nog in staat zal zijn vernietigende slagen terug te geven en aldus onaanvaardbare verliezen te veroorzaken.

Indien, ondanks het bestaan van deze situatie, toch een massaal nucleair conflict zou uitbreken, zou dit zijn oorzaak kunnen hebben in:

- a. een irrationele beslissing van een der partijen;
- b. een technisch incident, leidend tot ongewilde escalatie;
- c. een ineenstorten van de bevelsorganisatie, gevolgd door paniekbepalingen op lager niveau;
- d. een catalytische actie, begonnen door een inferieure derde nucleaire macht en zich uitbreidend tot een conflict tussen de nucleaire reuzen;
- e. een nucleaire aanval op een non-nucleair land, gevolgd door een interventie van een tweede nucleaire macht;

- f. escalatie van beperkte oorlog, in het bijzonder een oorlog waarin tactische nucleaire wapens worden gebruikt.

Het stelsel van nucleaire afschrikking is – voor zover thans kan worden beoordeeld – nog niet een zaak van onfeilbaar rekenwerk en van uitsluitend rationele beslissingen. Wij leven nog niet in een wereld welke door de computer wordt beheerst maar op een aarde waar de mogelijkheid bestaat van zeer subjectieve menselijke beslissingen op grond van onvolledige en subjectieve informatie. Er is dus steeds de mogelijkheid van wat men tegenwoordig pleegt aan te duiden met de naam van „accidental war”. Daarnaast echter is er een nog veel ernstiger gevaar. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat de patstelling van de wederzijdse nucleaire afschrikking niet per definitie van permanente aard is.

De situatie van de patstelling, welke men veelal de „balance of terror” noemt, vloeit immers niet automatisch voort uit het bestaan van nucleaire wapens, zoals velen denken. Het onderhouden van de patstelling vereist onder de tegenwoordige omstandigheden een voortdurende inspanning aan weerszijden. Beide partijen moeten rekening houden met de mogelijkheid dat de tegenstander op een gegeven ogenblik zijn nucleaire macht door een grotere defensieinspanning welke samengaat met hoge wetenschappelijke en technologische prestaties op een hoger plan zal weten te brengen en de situatie van het pat zal doorbreken. De min of meer stabiele situatie van de wederzijdse afschrikking zou in het bijzonder verloren kunnen gaan indien één der partijen er in zou slagen strategische wapens te ontwikkelen en op grote schaal in te voeren welke die van de tegenstander door een verrassingsaanval zouden kunnen neutraliseren. Een voorbeeld van eventuele mogelijkheden op dit gebied ligt in de ontwikkeling van de anti-raketwapens – de zg. Anti Ballistic Missiles of kortweg ABM – in samenwerking met een verbetering van de offensieve wapens. Indien de SU een effectieve raket-afweer zou weten te realiseren rondom haar belangrijkste bevolkingscentra, zou zij hiermede nl. in principe de mogelijkheid hebben gekregen van een zgn. „first strike” tegen de Verenigde Staten. Want in dit geval wordt het denkbaar dat een aanvalsmacht, mits van voldoende grootte en uitgerust met wapens van superieure snelheid en precisie, een belangrijk gedeelte van de Amerikaanse vergeldingsmiddelen bij verrassing buiten gevecht zou kunnen stellen. Het gedeelte dat aan

een overval zou weten te ontkomen, zou – indien ingezet ter vergelding – door de anti-raketverdediging kunnen worden afgeweerd. Het gevaar dat het afschrikkingspat aldus wordt doorbroken, ligt derhalve niet zozeer in de anti-raketverdediging op zichzelf, doch in de combinatie daarvan met een uitbreiding en perfectionering van de aanvalswapens.

Wat dit laatste betreft moet bijv. worden gewezen op het Russische Fractional Orbital Bombardment System – kortweg FOBS genoemd – dat verrassingsbombardementen beoogt met nucleaire wapens welke in een lage, zeer snelle baan om de aarde worden gebracht zonder hun kringloop geheel te voltooiën. Vergroting van de aanvalsmogelijkheden ontstaat óók door het verbeteren van de middelen tot opsporing en vernietiging van onderzeeboten, die van de zg. anti-submarine warfare. Door de capaciteit op dit gebied uit te breiden, zal de Amerikaanse Polaris-vloot met haar raketten in de toekomst wellicht ten dele bij verrassing kunnen worden uitgeschakeld en de nucleaire vergeldingskracht van deze onderzeeërs aldus kunnen worden verminderd.

Tenslotte moet ik in dit verband mede wijzen op het paradoxale feit dat ook het streven om louter het effect van de ABM teniet te doen, door het invoeren van ballistische raketten die een ABM-stelsel kunnen penetreren, op zijn beurt kan leiden tot het afnemen van de stabiliteit. Op het ogenblik gaat de ontwikkeling bijv. in de richting van penetratie-raketten met meervoudige koppen, de zg. „Multiple Independently Targetable Re-entry Vehicles” ofwel kortweg MIRV genoemd. Bij het naderen van het doel zaait een dergelijke intercontinentale raket zijn aanvalskoppen uit in verschillende richtingen, waardoor de verdediger op het allerlaatste ogenblik van zijn vuurvoorbereiding met een aantal geheel nieuwe doelen wordt geconfronteerd, hetgeen de afweer uiteraard voor zeer grote moeilijkheden plaatst.

Indien de tegenover elkaarstaande partijen beiden tot het invoeren van dergelijke MIRV-raketten zouden overgaan – hetgeen bij een ongeremde wapenwedloop valt te verwachten – zal dit tot een aanzienlijke vergroting kunnen leiden van de kansen op succes bij een verrassingsaanval. Degene die het eerst toeslaat, zou in dit geval met elke raket, voorzien van 10 koppen – theoretisch gesproken – immers 10 raketten van de tegenstander buiten gevecht kunnen stellen, waarmede deze laatste – indien hij zelf het eerst zou hebben toegeslagen – niet minder dan 100 nucleaire koppen bij zijn tegenstander had kunnen deponeren.

Ik geef U deze korte schets niet om hier speculaties ten beste te geven omtrent toekomstige ontwikkelingen, maar alleen om duidelijk te stellen dat het afschrikkingspat door nieuwe ontwikkelingen op losse schroeven kan worden gezet. Ik stel alleen dat de verdere ontwikkeling van de strategische kernwapens voor offensief en defensief gebruik, de zg. „verticale proliferatie”, de kans op verrassingsaanvallen doet toenemen en de stabiliteit van de nucleaire patstelling derhalve vermindert. Daarnaast wordt deze stabiliteit tevens bedreigd door de horizontale proliferatie. Dit is het proces waarbij steeds meer landen de beschikking krijgen over kernwapens, waardoor niet alleen de kans op nucleaire conflicten in algemene zin groter wordt, maar tevens en in het bijzonder die op „accidental war”.

En tenslotte moet nog een derde vorm van proliferatie worden genoemd welke van invloed kan zijn op de stabiliteit van het afschrikkingsevenwicht en daarom de aandacht verdient, nl. de proliferatie in de ruimte. Hieronder wordt in de eerste plaats de uitbreiding verstaan van het gebruik van de strategische kernwapens tot in de wereldruimte, inclusief de maan en andere hemellichamen. Doch mede valt er de uitbreiding onder tot gebieden op aarde welke tot nu toe niet werden bewoond of geëxploiteerd, zoals de oceaانبodem, artica en antarctica.

Met dit alles voor ogen, is het duidelijk dat elke oplossing op ontwapeningsgebied, op welke gronden ook voorgesteld, tegenwoordig primair dient te worden getoetst aan de vraag in hoeverre zij in staat is een halt toe te roepen aan een angstwekkend proces, tw. niet dat van de afschrikkende werking van de kernwapens, maar dat van het verloren gaan van het afschrikkingspat. Het grote probleem waarmede de mensheid thans wordt geconfronteerd, is niet allereerst dat van het afschaffen van de kernwapens – wat bij de huidige verhoudingen niet op korte termijn valt te verwezenlijken – maar dat van het zoeken naar wegen om het nucleaire evenwicht – d.w.z. het stelsel van wederzijdse bedwinging op basis van nucleaire wapens – te behouden en te verbeteren. Om het proces van verticale proliferatie tot stilstand te brengen, hebben de Verenigde Staten er de laatste jaren onophoudelijk bij de Sovjet-Unie op aangedrongen bilateraal besprekingen te beginnen teneinde op dit gebied tot enigerlei vorm van overeenkomst of afspraak te komen. Hierbij zouden zowel de offensieve als de defensieve strategische kernwapens moeten worden betrokken. In de internationale politiek worden deze

onderhandelingen aangeduid met de naam van „Strategic Arms Limitation Talks” of kortweg „SALT”. De SU heeft zich na lang aarzelen daartoe bereid verklaard. Men moet hopen dat de Tsjecho-Slowaakse crisis hier niet te zeer vertragend zal werken en dat het eerste gesprek spoedig zal beginnen. Het uitgangspunt zal nmm. moeten zijn dat het nodig is het afschrikingspat te stabiliseren. Dit zal naar het zich laat aanzien niet kunnen worden verkregen door eenvoudigweg overeen te komen dat elk van beide partijen zijn nucleaire wapens zal moeten reduceren en in elke categorie niet meer dan een bepaald aantal zal mogen aanhouden. Het zal nl. onmogelijk zijn te controleren of een dergelijke overeenkomst door de tegenpartij wordt nageleefd. Geen van beide partijen zal de ander immers een blik gunnen in zijn atoomarsenalen. De SU staat zelfs geen enkele internationale inspectie toe op haar grondgebied. Het maken van foto's uit waarnemings satellieten biedt wel de mogelijkheid om de aanleg van vaste opstellingsplaatsen voor raketten op te sporen, maar geeft geen inlichtingen omtrent aantal, soort en eigenschappen van de aldaar onder te brengen raketten; t.v. de mobiele raketten is de situatie nog veel moeilijker.

Het idee dat het mogelijk zou zijn overeen te komen dat elke partij in het kader van de wederzijdse afschrikking nog slechts een bepaald minimum aantal offensieve raketten zal aanhouden – de zg. „minimum deterrent” – lijkt door de moeilijkheid van de verificatie dus niet voor verwezenlijking vatbaar. Naarmate deze „minimum deterrent” kleiner zou zijn, zouden de gevolgen van een kwantitatieve of kwalitatieve ontduiking trouwens toenemen en de stabiliteit eerder kleiner dan groter worden.

Kiest men doelbewust voor het handhaven van het afschrikingspat als uitgangspunt – en een reëel alternatief lijkt voorlopig niet aanwezig – dan zullen beide partijen het eens moeten worden over een programma dat primair hun „second strike capability” beveiligd. Daartoe zal enerzijds het opbouwen van een verdediging tegen een „second strike” moeten worden verboden, dwz. geen ABM rondom de bevolkingscentra. Anderzijds zullen alle maatregelen moeten worden bevorderd, welke de kwetsbaarheid van de „second strike forces” kunnen verminderen: dus wel ABM rondom de lanceerplaatsen voor de offensieve intercontinentale raketten, verbetering van de passieve bescherming van deze raketten en waar mogelijk een grotere mobiliteit, maskering en camouflage. Hierbij zij opgemerkt dat een al-

geheel verbod van opstelling van alle soorten raketten, inclusief ABM in bepaalde zones – bijv. rondom grote bevolkingscentra – minder moeilijk lijkt te controleren dan beperkingen op aantallen en soorten.

Parallel met een programma ter verzekering van de „second strike capability”, zal moeten worden gestreefd naar maatregelen om het proces van verticale proliferatie in meer algemene zin af te remmen. De belangrijkste daarvan lijkt het afkondigen van een zg. volledige kernstop. Bij het beperkte kernstop akkoord van Moskou (1963) werd overeengekomen de kernproeven in de lucht, in de ruimte en onder water te beëindigen. Door in de toekomst tevens een einde te maken aan de ondergrondse proeven, zouden het speurwerk en de ontwikkeling voor de invoering van nieuwe kernwapens kunnen worden belemmerd. Tot nu toe is een volledige kernstop afgestuit op de onmogelijkheid van betrouwbare verificatie. Om te kunnen controleren of het akkoord wordt nageleefd, eisen de Verenigde Staten inspectie op Russisch grondgebied. Deze wordt tot op heden door de Sovjet Unie geweigerd. Oók kan worden getracht tot overeenkomsten te komen om wederzijds de produktie van militaire splijtstof te beperken en de voorraden daarvan te verminderen. Amerikaanse voorstellen op dit gebied werden in het verleden door de Sovjets verworpen. Men moet echter hopen dat een nucleaire productiestop in het kader van de Saltbesprekingen nieuwe actualiteit zal krijgen en nieuwe kansen om te worden verwezenlijkt. Het belangrijkste vraagstuk is intussen ook hierbij hoe een oplossing kan worden gevonden voor de moeilijkheden rondom de verificatie.

Zoals ik reeds eerder mocht stellen vraagt het behoud van de nucleaire stabiliteit echter niet alleen maatregelen tegen verticale, maar óók tegen horizontale proliferatie. Op dit gebied bereikten de Verenigde Staten, Engeland en de Sovjet-Unie na jarenlange onderhandelingen tenslotte overeenstemming. Op 1 juli 1968 werd het non-proliferatieverdrag voor ondertekening opengesteld in Washington, Moskou en Londen. Tot nu toe hebben ongeveer 80 landen het verdrag getekend, waaronder de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en het Verenigd Koninkrijk. Men moet hopen dat potentiële nucleaire landen zoals de Duitse Bondsrepubliek, Italië, India en Japan daartoe eveneens zullen overgaan. Dit non-proliferatieverdrag is tweezijdig: de kernmogendheden verbinden zich om geen kernwapens of de beschikingsmacht daarover aan niet-kernwapenlanden

te zullen afstaan en deze óók geen hulp te zullen verlenen bij het maken van dergelijke wapens; dit is de clause van de non-transfer; de landen die nog geen kernwapens bezitten, verbinden zich ertoe deze niet te zullen gaan fabriceren en óók niet te zullen trachten de beschikkingsmacht over dergelijke wapens van anderen te verkrijgen; dit is de clause van de nonacquisitie. Behalve door het universele non-proliferatieverdrag kan de horizontale proliferatie óók worden tegengegaan door het sluiten van regionale denuclearisatieverdragen. Een voorbeeld daarvan vormt het Verdrag van Tlatelolco tot denuclearisatie van Latijns-Amerika (1967).

Naast de maatregelen tegen verticale en horizontale proliferatie staan tenslotte die tegen proliferatie in de ruimte. Het gebruik van de wereldruimte of van niet bewoonde of geëxploiteerde ruimten op aarde voor strategische kernwapens behoeft op zichzelf niet nadelig te zijn voor de stabiliteit van het afschrikkingsevenwicht. Indien in de toekomst onverhoopt een kernoorlog mocht uitbreken, lijkt het minder katastrofaal wanneer deze zich afspeelt in onbewoonde gebieden en ruimten dan temidden van het mensdom op aarde. Daarbij komt nog dat de maan en andere planeten een gunstige opstellingsmogelijkheid lijken te bieden voor een „second strike capability”. De strijdkrachten welke nodig zouden zijn om deze macht in een first strike te vernietigen, zouden meerdere dagen nodig hebben om haar vanaf de aarde of vanaf andere punten in de wereldruimte te bereiken en zouden op deze tocht niet onopgemerkt blijven. Omdat de aanval in de ruimte gecoördineerd en gesynchroniseerd met de operaties op aarde zou moeten verlopen, zou het verrassingselement aldus verloren gaan en de stabiliteit derhalve worden bevorderd.

Tegen het betrekken van de wereldruimte in de nucleaire bewapeningswedloop bestaan echter niettemin ernstige bezwaren. In de eerste plaats moet men blijven hopen dat de grote kernmogendheden in de toekomst tot overeenkomsten inzake wapenbeheersing zullen weten te komen, welke verder gaan dan de huidige. Ik mocht U reeds wijzen op de SALT-besprekingen. In een dergelijk streven past niet een uitbreiding van de nucleaire bewapeningswedloop naar nieuwe gebieden, maar eerder een voorkomen van een dergelijke ontwikkeling. Bovendien zou een ongelimiteerde uitbreiding van de nucleaire bewapeningswedloop naar de wereldruimte, het scala van conflictmogelijkheden met inbegrip van „accidental war” vergroten. Een groot conflict in de

ruimte zou welhaast onvermijdelijk moeten escales naar mede een oorlog op aarde.

Met het oog hierop kwamen de VS en de SU dan ook in 1966 overeen geen massa-vernietigingswapens in de ruimte of op de hemellichamen te zullen stationeren. Bij dit zg. Ruimteverdrag blijven verdere militaire activiteiten, zoals waarnemings- en communicatiesatellieten, toegestaan. Deze werken – behalve FOBS – in het algemeen stabiliserend, doordat zij de mogelijkheden tot verificatie van overeenkomsten bevorderen en door hun vroegtijdige waarschuwing de kans op verrassingsaanvallen verminderen.

Behalve het Ruimteverdrag moet in dit verband het Verdrag van Washington worden genoemd inzake Antarctica (1959). Hierbij werd het Zuidpoolgebied gedemilitariseerd en geïnternationaliseerd. Daarnaast vraagt thans ook de oceaanbodem de aandacht. Hiervoor gelden in het algemeen dezelfde overwegingen welke ik reeds vermeldde tav. de ruimte.

Het streven naar behoud en verbetering van de nucleaire stabiliteit vereist intussen niet alleen maatregelen tegen verticale, horizontale en ruimteproliferatie, maar tevens specifieke maatregelen tegen „accidental war”. Een van de belangrijkste maatregelen welke op dit gebied werden getroffen, is het tot stand brengen van de „Hot-Line” tussen Washington en Moskou. Ook maatregelen welke technische incidenten kunnen voorkomen, moeten in dit opzicht van groot belang worden geacht, evenals verbeteringen in de bevelsorganisaties, het creëren van betere verbindingen door middel van communicatie-satellieten ed. Belangrijke mogelijkheden ter beperking van de kans op „accidental war” betreffen tevens het tegengaan van escalatie van een beperkte oorlog. Hierop kom ik nader terug in mijn betoog over de stabilisatiemogelijkheden wat betreft de wederzijdse capaciteit voor het voeren van regionale beperkte oorlogen.

Stabilisatie van de capaciteit voor het voeren van beperkte oorlog.

Behalve door de wederzijdse capaciteit voor het voeren van een de gehele aarde omvattende algemene strategische nucleaire oorlog, worden de militaire machtsverhoudingen tevens beheerst door de wederzijdse capaciteit voor het voeren van regionale, beperkte oorlogen.

Beperkte oorlogen kunnen zich afspelen binnen een wijd spectrum van mogelijkheden. De situatie van de machtsverhoudingen kan wisselen met de

lokatie van het conflictgebied en met de soort van strijd welke daar wordt gevoerd of verwacht. Dit soort oorlogen kenmerkt zich hierdoor, dat het conflict reeds van zijn oorsprong af wordt beheerst door een streven naar wapenbeperking. Bij een botsing tussen Oost en West zal degene die het initiatief neemt willen voorkomen dat de tegenstander de aanval reeds in haar begin zal uitleggen als een inleiding tot een algemene oorlog en daarop zal reageren met een strategisch nucleaire „first strike”. Daarom zal het operatietoneel nauwkeurig begrensd, de militaire aanvalsmacht beperkt en de aanvalsobjecten duidelijk kenbaar zijn. Naarmate de verdediger over minder conventionele strijdkrachten beschikt om de aanvaller een halt toe te roepen en te dwingen zich terug te trekken, zal hij sneller voor de keus worden gesteld tussen het antwoorden met algemene nucleaire oorlog of een berusten in het verloren gaan van het aangevallen en bezette gebied. Volgens sommigen zou bij het uitbreken van een lokaal conflict kunnen worden vertrouwd op de afschrikwekkende werking van een algemene nucleaire oorlog en zou het dus overbodig zijn om over krachtige conventionele strijdkrachten te beschikken. Hier staat echter tegenover dat het wereldwijd inzetten van strategische nucleaire wapens nav. een beperkt lokaal conflict volstrekt ongeloofwaardig is en dat ook het dreigen daarmee op het beslissende moment niet au serieux zal worden genomen. Tussen de afweer van een eenvoudige grensbewaking en die van de strategische nucleaire macht, zal dus steeds een andere afweerkraacht moeten staan die een zg. „credible link” vormt met de strategisch/nucleaire macht en een bufferfunctie vervult in het evenwichtstelsel.

Om de geloofwaardigheid van de wil tot verdediging te vergroten, de kans op snelle escalatie naar algemene nucleaire oorlog te verminderen en het algemene stelsel van machtsevenwicht te stabiliseren, zal elk van beide partijen dus over conventionele strijdkrachten moeten beschikken welke ter handhaving van de status quo onmiddellijk in actie kunnen komen op de plaatsen waar zich een treffen voordoet of moet worden gevreesd. Deze strijdkrachten moeten – als de omstandigheden dit nodig maken – ook snel kunnen worden versterkt. Behalve door een krachtige conventionele capaciteit kan het gevaar van een snelle overgang naar algemene nucleaire oorlog tevens worden beperkt door een tussenschakeling van tactische nucleaire wapens. Deze vormen enerzijds door hun reële vuurkracht, en anderzijds door hun af-

schrikkingseffect – versterkt door de onzekerheid tav. tijd, plaats, aard en omvang van hun inzet – een verbindings-element met de strategisch/nucleaire afschrikkingmacht en limiteren aldus niet alleen de omvang van elke beperkte oorlog maar tevens de kans op initiatieven tot een dergelijke oorlog.

Stabilisatie van de machtsverhoudingen op het gebied van de conventionele en tactische nucleaire wapens houdt dus geenszins in dat hiertoe tot een drastische reductie van de betreffende bewapening zou moeten worden overgegaan. Dit wil niet zeggen dat ter verkrijging van meer stabiliteit in feite zou moeten worden gestreefd naar een ongelimiteerde vergroting van de conventionele en tactisch/nucleaire strijdkrachten. De omvang daarvan moet worden gehouden binnen de grenzen welke worden gesteld door aard, locatie en grootte van de mogelijke operatietonen en tevens door de wederzijdse situatie tav. de sterkte der strijdkrachten.

In de situatie met betrekking tot de Oost-West tegenstelling in Europa treden te dezen aanzien drie elementen naar voren welke nadere aandacht vragen, nl. dat van het sterktepotentieel der strijdkrachten, en die van de ruimte en tijd. Deze staan bij de wederzijdse partijen respectievelijk in flagrante tegenstelling, waardoor het moeilijk lijkt om voor genoemde niveaus een gemeenschappelijke basis te vinden. Let men uitsluitend op de getalsterkten van de in Centraal-Europa tegenoverelkaar staande strijdkrachten, dan wogen deze vóór 21 aug. '68 wat betreft de troepen van de NAVO enerzijds en die van het Warschau-Pact in Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije anderzijds, volgens de schattingen van het Pentagon ongeveer tegen elkaar op. Het Warschau-Pact kan door het aantrekken van reserves uit Polen en West-Rusland zijn sterkte in het genoemde gebied echter binnen weinig dagen verdubbelen, waartoe de NAVO, gezien haar lange zeeverbindingen, eerst na maanden in staat is.

Deze discrepantie vloeit onafwendbaar voort uit de geografische omstandigheden en stelt het zgn. geografisch dilemma. Geen enkele maatregel tot stabilisatie door wapenbeperking is denkbaar als zij niet terdege met dit dilemma rekening houdt. Behalve op het gebied van het wederzijds sterktepotentieel is er mede discrepantie tav. de voor de operaties beschikbare ruimte. Bij een defensieve houding van de NAVO – en daaraan behoeft zowel door haar defensieve instelling als door haar beperkte kracht ingevolge de geografische omstandigheden niet te worden getwijfeld – heeft

deze in West-Europa in feite nauwelijks operatieruimte. De afstand tussen IJzeren Gordijn en Rijn bedraagt in de buurt van Frankfort slechts 150 km. Dit heeft tot gevolg dat een beperkte oorlog zich hier slechts zal kunnen afspelen in een gebied met zeer geringe diepte. Maatregelen van wapenbeheersing zoals het instellen van gedemilitariseerde of gedenucleariseerde zônes verminderen de operationele mogelijkheden aan Westerse zijde zodanig dat zij in principe onaanvaardbaar zijn. Hierbij ga ik voorbij aan de vraag in hoeverre dergelijke zônes – vooral gelet op de interne stabiliteit – aan de zijde van het Warschau-Pact in overweging zouden kunnen worden genomen. Een eventuele veiligheids- of bufferstrook langs het IJzeren Gordijn laat ik buiten beschouwing, omdat deze in feite reeds wordt nagestreefd uit overwegingen van eigen veiligheid.

Tenslotte moet ook tav. de factor tijd worden gesproken van een discrepantie tussen Oost en West. De belangrijkste objecten voor een beperkte aanval op het NAVO-gebied liggen op slechts korte afstand van het IJzeren Gordijn. De afstand tot het Ruhrgebied bedraagt bijv. slechts 150 km. Aan de NAVO-zijde moet derhalve rekening worden gehouden met de mogelijkheid van lokale acties in zeer kort tijdsbestek.

In het kader van de genoemde discrepanties lijkt het wenselijk alle maatregelen van wapenbeheersing en wapenbeperking welke in de toekomst voor de strijdkrachten in Europa zouden kunnen worden overwogen, aan NAVO-zijde nauwkeurig te toetsen aan hun eventuele gevolgen wat betreft een verder verlies aan ruimte en tijd voor tegenweer. In principe lijkt – zoals reeds werd opgemerkt – elk verlies aan ruimte voor de NAVO onaanvaardbaar en komen maatregelen van demilitarisatie en denuclearisatie op NAVO-gebied derhalve niet in aanmerking. Afwijkingen van dit beginsel zullen daarom alleen dan kunnen worden overwogen indien daartegenover vergaande compensaties staan van Sovjet-zijde.

Dit behoeft niet in te houden dat er in Europa in feite nauwelijks perspectieven aanwezig zouden zijn voor wapenbeheersing en wapenbeperking en dat het met een bevordering van de stabiliteit in dit gedeelte van de wereld eigenlijk hopeloos zou zijn gesteld. Men mag hopen en verwachten dat reeds op korte termijn een uiterst belangrijke maatregel van wapenbeheersing en wapenbeperking tot stand zal komen welke aanzienlijk zal bijdragen tot de gewenste stabilisatie. Ik doel hier op de gevolgen van het non-proliferatieverdrag in Centraal-Europa. Dit verdrag leidt er immers

ondermeer toe dat de landen aan weerszijden van het IJzeren Gordijn zich verbinden geen nucleaire wapens te zullen vervaardigen of de beschikkingmacht daarover te verwerven. Overeenkomstige maatregelen zullen daarop kunnen aansluiten, zoals bijv. het wederzijds volledig afzien van elke voorbereiding wat betreft biologische oorlogvoering. Daarnaast kunnen wederzijds wellicht beperkingen worden overwogen wat betreft de dracht van de raketwapens in de Europese NAVO- en Warschau Pact-landen, inclusief het Westelijk gedeelte van de Sovjet-Unie. Ook wederzijdse beperkingen tav. de sterkte aan bepaalde soorten wapens, zoals tanks, kunnen wellicht worden overwogen en het leggen van meer nadruk op defensieve dan op offensieve wapens. Dergelijke overeenkomsten zouden misschien kunnen worden overkoepeld door afspraken om het totaal van de troepensterkten aan weerszijden niet verder op te voeren, misschien zelfs aan de hand van bepaalde verdeelsleutels te reduceren en tot een stabilisatie te komen op lager niveau dan het huidige, echter met volledig behoud van de „credible link”.

Een belangrijk onderwerp dat de aandacht vraagt is het tot stand brengen van een stelsel van internationale inspectie. Dit zal nodig zijn om in de gebieden waarvoor bepaalde overeenkomsten tot wapenbeperking zouden worden gesloten, te kunnen controleren of deze inderdaad worden nageleefd. Ook zou een dergelijk stelsel wellicht van waarde kunnen zijn ter melding van eventuele aanvalsvorbereidingen. In dit kader moet tevens aandacht worden geschonken aan andere maatregelen van specifieke wapenbeheersing, zoals het maken van afspraken om elkaar van te voren op de hoogte te stellen van aanstaande grote oefeningen en troepenverplaatsingen, wederzijds waarnemers toe te laten bij grote oefeningen, militaire missies uit te wisselen en eventueel directe verbindingslijnen tot stand te brengen tussen wederzijdse hoofdkwartieren.

Bij alle eventuele beperkingen zal steeds als uitgangspunt moeten dienen dat naast de strategisch nucleaire bewapening geen vacuum mag ontstaan, en dat elke maatregel zal moeten rekening houden met het voor de NAVO uiterst ernstige geografische dilemma en met de discrepanties welke voor de NAVO in Europa bestaan wat betreft ruimte en tijd.

Helaas is het tot nu toe – behalve op het gebied van de non-proliferatie – niet mogelijk gebleken met de Sovjets tot ook maar enigerlei reël gesprek te komen over maatregelen welke in Europa

zouden kunnen leiden tot een grotere stabiliteit zoals ik U die schilderde. De voorstellen van de Sovjet-Unie om in Europa tot bepaalde vormen van wapenbeperking te komen waren tot op heden steeds gekoppeld aan eisen van denuclearisatie in bepaalde zônes en gebieden en aan eisen van terugtrekking van buitenlandse – dwz. Amerikaanse-troepen zonder in het minst rekening te houden met de factoren aan NAVO-zijde, welke ik met U besprak. Als gevolg daarvan waren zij voor het Westen volkomen onaanvaardbaar. Goliath vroeg aan David om eerst zijn steen neer te leggen. Gelukkig heeft David daaraan tot nu toe niet voldaan.

Deze situatie verhindert niet dat de NAVO-landen de hoop blijven koesteren dat op den duur aan Sovjet-zijde belangstelling zal ontstaan voor een reëel gesprek. Met het oog hierop vindt de laatste jaren in Brussel regelmatig studie en overleg plaats tussen de NAVO-partners met het doel om – indien een dergelijk gesprek in de toekomst mogelijk zou worden – daarvoor aan NAVO-zijde ook inderdaad gereed te zijn.

In de zg. verklaring van Reykjavik van 25 juni 1968 deden de NAVO-landen een beroep op de Sovjet-Unie en de andere Oost-Europese landen om hunnerzijds eveneens dergelijke studies te beginnen en te zoeken naar mogelijkheden om de vrede te bevorderen. De voorbereidingen voor de NAVO-studies vonden plaats in aansluiting op het zg. Harmel-rapport. Het betreffende onderzoek is er in het bijzonder op gericht om na te gaan welke maatregelen van wederzijdse wapenbeheersing en wapenbeperking in technisch – dwz. militair – opzicht zouden kunnen worden overwogen. Wat betreft eventuele wederzijdse verminderingen aan strijdkrachten werd in de verklaring van Reykjavik nadrukkelijk gestipuleerd dat elke vermindering aan NAVO-zijde slechts zou kunnen plaatsvinden volgens een patroon van wederzijdse en in draagwijdte zowel als fase-ring gebalanceerde reducties.

Het behoeft geen betoog dat naast Europa ook andere gedeelten van de wereld in aanmerking komen voor een streven naar verbetering van de stabiliteit wat betreft de ter plaatse aanwezige capaciteiten voor het voeren van beperkte oorlogen. Men denke hierbij slechts aan de situatie in het Midden-Oosten. Een bevorderen van de militaire stabiliteit door passende maatregelen van wapenbeheersing en wapenbeperking zal – behalve voor de betreffende gebieden zelf – van het grootste belang kunnen zijn voor de rest van de

wereld, zulks vooral ter vermindering van de kansen op „accidental war”.

Met het voorgaande heb ik getracht U zeer in het kort een overzicht te geven van de ingewikkelde problematiek van wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening, benaderd uit een oogpunt van militaire veiligheid. De vraag kan bij U rijzen of – gezien enerzijds de vele complicaties uit een oogpunt van militaire veiligheid en anderzijds de zo moeilijke politieke verhoudingen – er eigenlijk niet te veel hinderpalen zijn om op de genoemde gebieden nog verdere voortgang te kunnen bereiken. Ik zou daarop ontkennend willen antwoorden. Tav. de vraag of de politieke verhoudingen hier niet te veel remmend werken, kan immers worden gesteld dat juist onder omstandigheden van heftige onderlinge competitie, van internationale spanning en wapenwedloop zich situaties voordoen welke gunstig zijn voor overleg om tot matiging te komen, dus tot maatregelen van wapenbeheersing en wapenbeperking. In dit verband moge ik erop wijzen dat enkele belangrijke overeenkomsten op dit gebied juist tot stand kwamen betrekkelijk kort na de Cuba-crisis.

Iets dergelijks geldt óók wat betreft de militaire veiligheidsimplicaties. Aan elke bewapening, van welke aard ook, worden reeds van nature grenzen gesteld door bijv. het economisch vermogen, de beschikbare mankracht, de geografische omstandigheden en dergelijke. Hiernaast moet thans de factor worden geplaatst van het universele gevaar dat is verbonden aan het gebruik van nucleaire wapens. Andere gevaren voegen zich daarbij zoals die op het gebied van de biologische en chemische strijdmiddelen. De kracht van de moderne vernietigingswapens is zó groot geworden dat het paradoxale vraagstuk is ontstaan hoe ze te gebruiken zonder daarbij zelf ten onder te gaan. De wapenontwikkeling zelf is daarbij teruggebracht tot een vraagstuk van wapenbeheersing en wapenbeperking. In de verdere ontwikkeling van wapens en militaire technieken ligt het beheersings- en beperkingselement dus reeds van nature besloten.

En hiermede nadert men dus in feite het einde van een eigenaardige cirkelgang waarbij – zoals één van mijn voorgangers in zijn lezing voor Uw vereniging zo treffend opmerkte – de grootste bestrijder van de oorlog en de bewapening tenslotte de oorlog en de bewapening zelf zijn geworden. Hiermede wil ik gaarne mijn betoog voor U besluiten.

BRONNEN

Boeken.

1. Hedley Bull: The control of the arms race.
2. Thomas C. Schelling: The strategy of conflict.
3. Morton H. Halperin: Contemporary Military Strategy.
4. Herman Kahn: Thinking about the unthinkable.
5. Urs Schwarz: Strategie, gestern, heute, morgen.
6. Falk and Barnet: Security in Disarmament.
7. Henry Kissinger: Limited war: Conventional or Nuclear? A Reappraisal.
8. Henry Kissinger: The Necessity for Choice.
9. Henry Kissinger: Problems of National Strategy, a book of readings.

Artikelen.

10. Harold Brown: Deterrence without Destabilization (Air Force/Space Digest-Spt'68).
11. John C. Mc. Cloy: The Balance Sheet on Disarmament (For. Aff. Apr '62).
12. William C. Foster: New directions in arms control and disarmament (Foreign Affairs; July 1965).
13. Gen. Nino Pasti: Opinions on NATO Nuclear Strategy (NATO's Fifteen Nations Febr/Maart '68).
14. Robert L. Rothstein: The ABM, Proliferation and international Stability (Foreign Affairs, April 1968).
15. The ABM Debate (Foreign Affairs-April 1967).
16. Robert Conquest: The Limits of detente (Foreign Affairs July '68).
17. L. v. d. Put: Denuclearisatie van Europa - Ons Leger 6-6-'68.

STELLINGEN

1. De vraag of en in hoeverre ontwapening de militaire veiligheid kan vergroten, moet worden teruggebracht tot de vraag of en in hoeverre binnen het kader van het machts-evenwicht ontwapeningsmaatregelen mogelijk zijn welke de militaire stabiliteit van dit evenwicht kunnen bevorderen.
2. Een onderzoek dienaangaande zal zich moeten uitstrekken tot enerzijds de capaciteit tot het voeren van algemene, strategisch/nucleaire oorlog en anderzijds de capaciteit tot het voeren van regionale beperkte oorlogen.
3. Eerstgenoemde capaciteit wordt beheerst door de eisen van de afschrikkings-patstelling; onder deze patstelling is de stabiliteit niet absoluut, want de mogelijkheid blijft bestaan van „accidental war”; de stabiliteit wordt ook bedreigd door verticale, horizontale en ruimteproliferatie.
4. Behoud van de nucleaire patstelling vergt een veilig stellen van de „second strike capability”; de verticale proliferatie moet worden tegen-

gegaan door wederzijdse beperkingen tav. de offensieve en defensieve wapens, door een volledige kernstop en een nucleaire productie-stop.

5. Horizontale en ruimteproliferatie moeten tot staan worden gebracht door het Non-Proliferatie Verdrag, het Ruimteverdrag, het verdrag van Washington inzake Antarctica en nog nader te sluiten verdragen, bv. dat inzake de oceaانبodem; de kans op „accidental war” moet worden verminderd door maatregelen zoals de „hot line”, verbeteringen in de bevelsorganisatie, de communicatie ed.
6. De capaciteit tot het voeren van beperkte oorlogen vormt de „credible link” met de strategisch/nucleaire macht en vervult in het evenwichtsstelsel een bufferfunctie; de grootte ervan wordt bepaald door aard, lokatie en grootte van de mogelijke operatietonelen en door de wederzijdse situatie tav. de sterkte der strijdkrachten.
7. In de Oost-West tegenstelling staat de NAVO in Europa in het nadeel door het geografisch dilemma en de discrepanties tav. ruimte en tijd; maatregelen ter meerdere stabilisatie zijn hier alleen denkbaar als met deze factoren wordt rekening gehouden; demilitarisatie en denuclearisatie op NAVO-gebied komen daardoor in het algemeen niet in aanmerking.
8. De perspectieven voor wapenbeheersing en wapenbeperking liggen in Europa vooral in de stabiliserende werking van het Non-Proliferatie Verdrag; in aansluiting daarop kunnen verdere beperkingen tav. B/C wapens, bepaalde strategische wapens, of tav. specifieke wapens zoals tanks worden overwogen en misschien mede vermindering van troepensterkten mits, deze – overeenkomstig de verklaring van Reykjavik – plaatsvinden volgens een patroon van wederzijdse en in draagwijdte zowel als fasering gebalanceerde reducties.
9. Elke maatregel van wapenbeheersing en wapenbeperking zal in Europa daarbij steeds moeten voldoen aan de eis van het onverminderd voortbestaan van een „credible link”, terwijl steeds volledig zal moeten worden rekening gehouden met het voor de NAVO bestaande geografisch dilemma en met de discrepanties tav. ruimte en tijd.

Luitenant Generaal bd T. E. E. H. Mathon:

Mijnheer de Voorzitter, Gaarne wil ik de inleider dankzeggen voor het mij tevoren inzage verlenen van zijn inleiding. Gaarne betuig ik hem mijn grote waardering voor zijn interessante voordracht, die een objectieve uiteenzetting geeft van de militaire veiligheidsaspecten van wapenbeheersing, wapenbeperking en ontwapening. Met zijn betoog stem ik in het algemeen in.

Voorafgaand aan enige opmerkingen mijnerzijds moge ik een woord van waardering uitspreken voor Uw Bestuur, dat dit onderwerp aan de orde heeft willen stellen. Ik kan mij begrijpen, dat de inleider zich heeft willen beperken tot de militaire veiligheidsaspecten. De politieke – en ook andere zoals de psychologische – aspecten zijn echter zo belangrijk en worden zo veel besproken, zonder dat zij in voldoende samenhang met de militaire aspecten onder de modenaam van oorlogs- en vredesvraagstukken worden beschouwd, dat het toch zin zal hebben in een volgend jaar op het onderwerp veiligheid en wapenbeheersing in zijn volle omvang terug te komen.

De belangrijkste conclusie uit de inleiding is m.i., dat het terwille van de vrede niet gaat om afschaffing van de kernwapens, maar om meer stabilisatie van het machtsevenwicht, een machtsevenwicht, dat eerst op gelukkige wijze zal kunnen verdwijnen als een wereldregering een wereldrechtsorde met macht zal kunnen handhaven. Het stabiliseren van het machtsevenwicht betekent dan in het huidige tijdperk: het stabiliseren van het afschrikkings-schaakmat.

Thans een tweetal vragen aan de inleider.

Acht de inleider het uitgesloten, dat de beide supermogendheden dichter bij elkaar zullen komen t.a.v. inspectie en verificatie? Zou er op dit gebied een 'pilot project' ten aanzien van op elkaars territorium gelegen, eventueel niet aan elkaar aansluitende proefzones tot stand kunnen komen om ervaring op te doen? Deze zones zouden strategisch totaal onbelangrijk en daarom – althans aanvankelijk – klein moeten zijn.

Ten aanzien van de stabilisatie van de capaciteit voor het voeren van beperkte oorlogen doet zich het vraagstuk van de tactische kernwapens voor. Dodds-Parker heeft in zijn rapport van de Commissie voor Defensie en Bewapeningsvraagstukken, (Document 400, 14e zitting) van de Vergadering van de West Europese Unie op de zeer

grote gevaren van de 7000 in West-Europa opgestelde tactische kernwapens gewezen. Acht de inleider het mogelijk, dat deze wapens – dan uiteraard aan beide zijden van het IJzeren Gordijn – in beschouwing zullen worden genomen bij verdere besprekingen op het gebied van wapenbeheersing? Om propagandistische redenen heeft de S.U. altijd alle aandacht geconcentreerd op de kernwapens, in het bijzonder nadat het vraagstuk van de bases zijn betekenis verloren had. De tactische kernwapens brengen de gedachten terug naar de conventionele strijdkrachten. Acht de inleider t.a.v. deze wapens wapenbeheersingsmaatregelen realiseerbaar?

Tenslotte M.d.V., moge ik mij, evenals bij mijn voordracht in 1959, de aansporing – thans in het bijzonder gericht tot de leden van onze Vereniging – veroorloven om 'bij' te blijven op het gebied van vraagstukken van wapenbeheersing. Dit is van het grootste belang, juist nu de publieke opinie misleid wordt door een overmaat van emotioneel geladen, subjectieve propaganda, die de naam van voorlichting niet mag dragen. De krijgswetenschappen leren hoe de oorlog wordt gevoerd, doch veel belangrijker nog – en juist in het huidige tijdperk en in onze landen – hoe de oorlog moet worden voorkomen.

Inleider:

Gaarne zeg ik generaal Mathon dank voor zijn waarderende woorden tav. hetgeen ik naar voren mocht brengen. Het doet mij veel genoegen dat hij met mijn betoog in het algemeen kan instemmen. Zijn aansporing om ook de politieke en andere aspecten van de wapenbeheersing en de wapenbeperking te zijner tijd in de bijeenkomsten van de vereniging aan de orde te stellen kan ik uiteraard volledig onderschrijven.

Op zijn vragen zou ik gaarne het volgende willen antwoorden waarbij ik allereerst inga op die betreffende de mogelijkheden van eventuele internationale inspectie en verificatie, nl. of het uitgesloten moet worden geacht dat de beide supermogendheden dichter bij elkaar zullen komen tav. inspectie en verificatie en of er op dit gebied niet een pilot project denkbaar is waarbij proefzones zouden worden ingesteld op elkaars territorium met het doel ervaring op te doen.

Ik wil over dit vraagstuk allereerst opmerken dat de Sovjet-Unie ten aanzien van inspectie op het

eigen grondgebied steeds een absoluut afwijzend standpunt heeft ingenomen. De geheimzinnigheid waarmee de Russen hun doen en laten omringen dateert niet van gisteren doch ligt als het ware verankerd in hun hele nationale geschiedenis. Daarbij komt dan nog de geslotenheid van de communistische maatschappij en van het communistische systeem, dat georganiseerd is volgens strakke hiërarchische lijnen, waarbij geen invloed van buitenaf wordt gedoogd en elk inzicht wordt ontzegd aan elementen die geen deel uitmaken van de bevelslijn.

Naar mijn mening kan men niet verwachten dat dit systeem binnen afzienbare tijd zal worden doorbroken. Slechts indien zich in de Russische maatschappij diepgaande wijzigingen zouden voltrekken door ene verandering in klimaat als gevolg van grotere welvaart, betere communicatie, volkswontwikkeling, ed. lijkt het niet onmogelijk dat de communistische wereld zichzelf op den duur meer zal openstellen. In de tijd waarin wij leven vormt de geslotenheid mi. een zodanige barrière, dat een voorstel tot internationale inspectie en verificatie op Russisch grondgebied geen kans op slagen heeft. Ik moge echter opmerken dat ik hiermede uiteraard niet een militair doch een politieke appreciatie geef. In feite begeef ik mij daarmee op een terrein dat ik hedenavond juist wilde vermijden.

Intussen zou ik wel willen opmerken dat een pilot-project zoals door generaal Mathon genoemd, niet per sé uitsluitend zou kunnen worden voorgesteld voor gebieden op resp. Russisch en Amerikaans grondgebied. Men kan zich óók pilotgebieden voorstellen buiten het territoire van de supermogendheden doch wel binnen dat van NAVO en Warschau Pact. In dit geval lijkt mij de kans op overeenstemming aanzienlijk groter. Ook zou de intrinsieke waarde van het project daarbij geenszins tot nul worden gereduceerd. Integendeel. Een dergelijk pilot-project zou wellicht van grote betekenis kunnen worden bij de voorbereiding van eventuele overeenkomsten tot wapenbeheersing en wapenbeperking in het gebied van Centraal-Europa buiten de Sovjet-Unie. Dat men het aan Amerikaanse en Engelse zijde niet geheel onmogelijk acht dat zich hier op kortere of langere duur wellicht perspectieven zullen kunnen openen, wordt bewezen door de oefeningen van de serie Cloud Gap in de VS en door de Brits-Amerikaanse oefening First Look welke in de zomer van 1968 in Engeland werd gehouden. Deze oefeningen hadden ten doel een inzicht te verkrijgen in de technische en organisatorische

vraagstukken welke bij het opzetten van een eventueel inspectiesysteem aan de orde zullen komen. Maar nogmaals, het betreft hier vooral een aangelegenheid met politieke aspecten waaraan ik in deze vergadering liever voorbij ga. Alleen wil ik nog wel gaarne wijzen op één speciaal facet, nl. dat er buiten het territoire van de Sovjet-Unie en de Verenigde staten in feite reeds een gebied is, waar deze beide mogendheden reeds sedert jaren samenwerken in een soort pilot-project zoals door Generaal Mathon bedoeld, nl. in het gebied van Antarctica. Volgens het verdrag van Washington mogen de in dit verdrag deelnemende partijen elkaars installaties in Antarctica bezoeken en inspecteren om vast te stellen of aan de verdragsregels inderdaad wordt voldaan. Tot nu toe heeft deze wederzijdse inspectie voor zover mij bekend steeds tot volle tevredenheid van de betreffende partijen gefunctioneerd.

Wat betreft de tweede vraag van Generaal Mathon, nl. of ook tav. de tactische kernwapens maatregelen van wapenbeheersing realiseerbaar zullen zijn, zulks vooral gelet op de zeer grote gevaren welke naar de mening van velen zouden kunnen voortvloeien uit de aanwezigheid van 7000 tactische kernwapens in West-Europa, zou ik allereerst het volgende willen opmerken.

Het lijkt nauwelijks aan twijfel onderhevig dat een gebruik van tactische kernwapens op enigszins ruime schaal reeds spoedig tot onvoorstelbare verwoestingen en verliezen aan mensenlevens zou leiden in het gebied waarin de strijd zich zou afspelen. Hiertegenover kan echter direct worden gesteld dat een dergelijk massaal gebruik niet in de functie van dit soort kernwapens ligt besloten.

De tactische kernwapens zouden – als het onverhoopt tot een beperkte oorlog in Europa zou komen – daarin een aparte en geheel eigen rol spelen door een aanvulling te vormen op – en niet een vervanging van – de conventionele capaciteit en daarbij tevens op te treden als een verbindings-element met de strategisch nucleaire afschrikkingsmacht. Het inzetten van de tactische kernwapens zou hierbij – naar de huidige opvattingen – geschieden in de vorm van een zeer beperkt flexibel en selectief gebruik in het kader van de strategie van het afgepaste antwoord.

Voor deze wijze van gebruik zou onder de gegeven omstandigheden bij herhaling de keuze nodig kunnen zijn uit een veelheid van sterk van elkaar verschillende wapensoorten. Het wapeneffect zou kunnen worden verlangd hoog in de lucht, dicht boven de grond, in de grond, boven zee of onder-

water. De overbrenging zou moeten geschieden door middel van artillerie van verschillende kalibers, van raketten met verschillende dracht, van diverse soorten vliegtuigen en van geleide projectielen. Een aparte klasse vormen daarbij de Atomic Demolition Munitions, de ADM, waarmee primair bijzondere vernielingseffecten op en in de grond kunnen worden beoogd hoewel zij uiteraard óók kunnen worden gebruikt tegen personele doelen. Behalve tav. de locatie zouden óók keuze-mogelijkheden nodig zijn tav. aard en omvang van de uitwerking. Dit betekent dat in elk der genoemde categorieën een serie wapens beschikbaar zou moeten zijn uit de zg. subkilotonreeks, doch mede uit de reeks boven een sterkte van 1 kiloton.

Slechts een uitgebreid arsenaal stelt dus in staat de wapens bij keuze in te zetten op beperkte schaal in een proces van doelbewuste escalatie. Uiteraard bestaat het gevaar dat dit proces, ondanks de mogelijkheden tot keuze en effectbeheersing op een gegeven ogenblik zal resulteren in verwoesting en vernietiging op grote schaal. Hiertegenover kan echter worden gesteld dat de initiatiefnemer in een beperkte oorlog niet anders dan beperkte doelen kan nastreven, bijv. het bezetten van bepaalde gebieden, het vernielen van bepaalde installaties of het vernietigen van bepaalde troepeneenheden. Indien de strijd tot gevolgen leidt, welke het bereiken van zijn objectief in feite zinloos maken terwijl hij tevens zelf ernstige verliezen lijdt, zullen alle factoren aanwezig zijn om de operaties als mislukt te beschouwen. Men moet aannemen dat onder deze omstandigheden de militaire operaties zullen worden beëindigd. Dit geldt vooral indien een verdere escalatie voor de initiatiefnemer steeds slechtere perspectieven biedt en een voortdurend grotere kans op algemene oorlog.

Het karakter van de tactische kernwapens brengt dus een gebruik mede volgens een proces van beheerste escalatie waarbij de grenzen worden gesteld door de aard en de omvang van de beperkte oorlog. Aan het begin van het beheersingsproces staat de oorlog-voorkomende werking. Hierop wil ik met nadruk wijzen. In dit opzicht vervullen de tactische kernwapens een zeer specifieke rol in het mechanisme van de afschrikking en dragen zij op hun wijze bij tot de zo gewenste stabiliteit. Het beheersingselement werd door Mr. Dodds-Parker in zijn rapport over de tactische kernwapens aan de Assemblée van de West-Europese Unie centraal gesteld. Hiermede kan ik mij volkomen verenigen. Ook met diens aanbevelingen,

nl. dat alles zal moeten worden gedaan om het beheersingselement te versterken waar dit maar mogelijk is, kan naar mijn oordeel geheel worden ingestemd. Behalve de maatregelen welke ik reeds in mijn betoog vóór de pauze vermeldde, zoals het streven naar perfecte bevelsorganisaties en naar verbindingen welke aan de hoogste eisen voldoen en tevens het eventueel tot stand brengen van verbindingen tussen de wederzijdse hoofdkwartieren, beveelt Mr. Dodds-Parker óók nog een aantal maatregelen aan welke in het politieke vlak zijn gelegen. Deze laat ik hier gaarne buiten beschouwing.

Voor één punt op het gebied van de tactische kernwapens zou ik echter gaarne nog Uw aandacht vragen, nl. voor de kwestie van de geloofwaardigheid. De oorlogvoorkomende werking en de stabiliserende invloed van de tactische kernwapens staan en vallen met hun geloofwaardigheid.

Als de tactische kernwapens voor een eventueel gebruik in de Noord-Duitse laagvlakte zouden worden opgelegd in depots op de Bahama-eilanden, zou de geloofwaardigheid van hun inzet nihil zijn.

De snelheid waarmee militaire operaties in de moderne tijd verlopen dwingt ertoe alle wapens voor de afweer gereed te hebben binnen handbereik.

In dit kader moet men mede de vraag bezien of het nu wel werkelijk nodig is in het Europese NAVO-gebied over niet minder dan 7000 tactische kernwapens te beschikken en of dit aantal niet kan worden gereduceerd. Hierop zou ik willen antwoorden dat het bij een massale inzet van tactische kernwapens – welke zoals ik betoogde niet in de functie van deze wapens ligt besloten – er weinig toe zou doen indien men in een bepaald gebied over 1000 dan wel 2000 van dergelijke wapens zou beschikken. De verwoestingen en de vernietiging aan mensenlevens zouden bij hun inzet in beide gevallen katastrofaal zijn.

Geheel anders wordt de situatie als de reductie ertoe zou leiden dat de geloofwaardigheid wordt aangetast en de keuze-mogelijkheid beperkt. Het aantal van 7000 wapens is ogenschijnlijk zeer groot, maar in werkelijkheid zeer goed verklaarbaar. Zelfs indien men het aantal overbrengingsmiddelen tot slechts 10 soorten zou terugbrengen en het aantal varianten wat betreft het wapeneffect in elk der wapencategorieën zou vaststellen op niet meer dan 5, dan zouden voor elke wapensoort in elke variant toch nog steeds slechts 140 wapens beschikbaar blijven op een globale front-

breedte in Midden- en Zuid-Europa van omstreeks 3000 km. Hierbij laat ik dan de specifieke eisen welke door de lucht- en zeestrijdkrachten worden gesteld nog geheel buiten beschouwing.

Brigade-Generaal van Dishoeck:

Mijnheer de Voorzitter.

Ik behoorde tot de gelukkigen die de lezing van de inleider van tevoren hebben mogen zien en ik moet zeggen dat ik daar achteraf maar ten dele gelukkig mee was. Ik heb namelijk met zoveel waardering en instemming deze voordracht gelezen, dat ik mij anders nooit zou hebben opgeworpen om hier in debat te gaan. Maar daar ik aanneem dat de Kolonel Hoogterp de bedoeling had dat ik dat wel zou doen, zou ik enige bedenkingen willen formuleren tegen een door de inleider uitgesproken principe dat n.m.m. meer nuancering vraagt.

Ik doel hierbij op de passage waarin hij stelt dat de stabiliteit wordt bevorderd, of in feite wordt gegarandeerd, zolang er een afschrikkingsschaakmat positie is, dwz. zolang er een 'Second Strike Capability' is aan beide zijden. Alles moet derhalve worden gedaan om deze in stand te houden en de inleider beveelt daarom aan om enerzijds de wapens van de second strike capability te beschermen door een 'anti ballistic missile defence' en anderzijds de doelen van deze wapens, de steden met hun bevolking, onbeschermd te laten. Ik moet toegeven dat ik de theoretische juistheid hiervan erken, doch daar dit in feite neerkomt op het als gijzelaar houden van de burgerbevolking, lijkt het mij in de praktijk moeilijk deze burgers veel enthousiasme bij te brengen voor hoge defensiebegrotingen die hun geen veiligheid schijnen op te leveren. Dit meer als een praktisch probleem.

Ik zou echter ook het principe zelf, in de ongeënuanceerde vorm, wat willen aantasten. Er is n.l. een aanzienlijk verschil of men denkt in termen van twee grote nucleaire mogelijkheden of in termen van een grote nucleaire mogendheid en een kleine.

In het geval van de twee grote speelt het hele ABMD probleem geen rol, daar, gezien het grote aantal wapens aan beide zijden, van het al of niet bezitten van zulk een verdediging geen destabiliserende invloed uitgaat.

Het probleem wordt echter geheel anders wanneer men gaat denken in termen van één grote nucleaire mogendheid en een mogendheid met

een aanzienlijk kleinere nucleaire capaciteit. Dit geval gaat zich voordoen tussen de VS en China. Hier echter gaat het om een opbouwen van een ABMD tegen een nucleaire chantage van China en het is niet een probleem van second strike capability.

Overigens lijkt mij het gehele probleem van bescherming van wapens of van steden wat theoretisch. De ABMD immers ontwikkelt zich in een richting welke steeds meer gaat in de bestrijding van de aanvallende raket ver boven en, zo mogelijk ook, ver buiten het eigen territoir. Zelfs de verdediging in de tweede lijn bestrijkt nog zulke oppervlakten dat men in de meeste gevallen zowel het ene als het andere zal dekken. En daarmee valt dan het gehele principe van beschermde wapens en open steden weg, een verlies dat ik niet betreurt omdat de second strike capability toch niet werd aangetast door een ABMD.

Inleider:

De opmerkingen van de Gen. v. Dishoeck, die ik zeer op prijs stel, hebben de kwestie van de ABM-verdediging nog eens nader belicht. Ik moet volmondig instemmen met de Gen. v. Dishoeck dat deze hele geschiedenis van de ABM en wat daarmee samenhangt gecompliceerder is dan ik in mijn voordracht kon behandelen.

Inderdaad is het zo, dat de ABM niet alleen een kwestie is van de relatie tussen de VS en de SU en dat daar bv. tussendoor speelt de kwestie van de kleinere nucleaire machten. Ook is er de zaak van de verdediging tegenover de eventuele nucleaire chantage welke zou kunnen uitgaan van bv. een land als China en waar men tegenwoordig in de VS. reëel rekening mee wenst te houden. Ik moet er wel op wijzen, dat deze hele aangelegenheid vele, ook zeer technische, facetten heeft. Een van de punten bv. is, dat men bij het huidige Amerikaanse systeem, dat nu moet worden opgebouwd, het zg. Sentinel-systeem, inderdaad uitgaat van de integrale verdediging van het Amerikaanse grondgebied. Men beperkt zich niet tot bv. een bescherming van de opstellingsplaatsen van de intercontinentale raketten (wat Gen. v. Dishoeck reeds heeft opgemerkt). Dit laatste zou zinloos zijn, want de Chinese kernmacht is binnen afzienbare tijd nog geenszins zo groot, dat zij alle opstellingen zou kunnen vernietigen. Willen de Chinezen enig succes bereiken, dan zou hun aanval gericht moeten worden op Amerikaanse steden en industrieën. Uit dien hoofde wordt het Sentinel-systeem niet in het bijzonder gericht op

de opstellingsplaatsen doch wordt er de integrale verdediging van het Amerikaanse grondgebied mee nagestreefd. Hierdoor worden ook en in het bijzonder de steden in het verdedigingssysteem betrokken. Ik moet echter wel opmerken, dat er twee bijzondere facetten zijn aan de bedreiging door de Chinese aanvalsmacht, nl.

- a. deze zal van tweederangs sterkte zijn; men kan dus in het algemeen volstaan met een verdedigingssysteem dat betrekkelijk ijl is, dat de gehele VS overdekt maar dat geen grote capaciteit heeft wat betreft de kwantiteit van de aanval; men hoeft niet te vrezen voor een verzadiging van de verdediging, omdat men aanneemt, dat het aantal projectielen, waarover de tegenstander zou beschikken voorlopig nog niet zeer groot zal zijn;
- b. het tweede punt is, dat deze vijandelijke aanvalsmacht niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief niet zo op die hoogte zal staan als bv. de intercontinentale raketten van de SU en dat er van Chinese MIRV-systemen ed. voorlopig geen sprake zal zijn.

Ook andere, bijzondere technieken, welke naar men moet aannemen de VS en de SU hebben ontwikkeld om de ABM-verdediging als het ware lam te leggen, zullen nog niet binnen afzienbare tijd door de Chinezen worden beheerst. De Chinezen zullen voorlopig dus over betrekkelijk eenvoudige projectielen beschikken. Die eenvoudige projectielen hebben de gelukkige eigenschap, dat ze op grote afstand kunnen worden afgeweerd, dwz. in het gebied buiten de dampkring van de aarde, dus in de wereldruimte. Dit brengt de mogelijkheid mede om gebruik te maken van ABM-projectielen met grote dracht, waardoor kan worden volstaan met een zeer gering aantal opstellingen. De VS kunnen dus tegen de Chinese bedreiging met intercontinentale raketten verdedigd worden door een zeer gering aantal wapens met een fantastisch grote dracht. Deze zouden in dit geval voldoende zijn om één grote afweerparaplu boven de VS te ontplooiën, welke inderdaad effectief zou kunnen worden geacht. Ik heb het geval China echter korthedshalve niet in mijn lezing betrokken en wat ik gezegd heb over de situatie op het gebied van de offensieve en defensieve wapens, had betrekking op de tegenstelling tussen de SU en de VS. Ik moet toegeven, dat het in het kader van die tegenstelling geen prettig idee is voor de burgerbevolking van de grote steden om als een soort gijzelaar te fungeren in deze hele geschiedenis. Ik meen echter ook, dat men begrip

moet hebben voor de realiteit; het is ondenkbaar, dat een waterdicht systeem zou kunnen worden geschapen om de grote bevolkingscentra te beschermen tegen aanvallen van intercontinentale raketten. Trouwens het gaat niet alleen om intercontinentale raketten, het gaat óók om raketten met geringere dracht, die gelanceerd worden door onderzeeërs. In hoeverre een ABM-verdediging de verliezen onder de burgerbevolking zou kunnen beperken, hangt af van vele factoren. De gecompliceerde berekeningen die aan Amerikaanse zijde zijn gemaakt over zoveel miljoen slachtoffers in het ene geval en zoveel miljoen in het andere zijn in feite weezinwekkend en ik geloof, dat de hele trend in mijn betoog is geweest, dat de stabiliteit uiteindelijk moet leiden tot een voorkomen van de oorlog. Het geval van een reël in werking treden van de vernietigingsmacht, staat eigenlijk op de tweede plaats. Alleen in het geval China gaat men uit van een onmiskenbare dreiging, omdat het verantwoordelijkheidsgevoel aan de Chinese zijde niet zo groot zou kunnen zijn en men hier dus inderdaad het allerergste zou moeten vrezen. Vandaar de oprichting van het Sentinelsysteem. Ik meen op deze wijze Uw vraag te hebben beantwoord.

Kol. Touber:

Mijnheer de voorzitter, de inleider heeft in zijn betoog ook gemeld het overleg, dat in Brussel gaande is inzake de Balanced Force Reductions. En als ik het wel heb, is deze onderneming, dit interne NATO-overleg er om te trachten intern op één noemer te komen, teneinde gereed te zijn om naar buiten als eenheid te kunnen optreden op het moment, dat van de zijde van het Warschau-pact enige bereidheid wordt getoond, (zal worden getoond) om het gesprek hierover te openen tussen de bondgenootschappen. Die onderneming is begonnen (als ik het wel heb) direct na Reykjavik. Daarna hebben we gekregen de schandelijke en fatale 21e augustus. Die heeft geleid tot en ook duidelijk aangetoond de noodzaak daartoe, dat het NAVO-bondgenootschap, althans de meest nijpende tekorten op militair gebied, op korte termijn wegwerkt. Nu kan ik mij voorstellen, dat het enthousiasme aan NATO-zijde na 21 augustus enigermate is bekoeld voor wat betreft die balanced force reductions-exercitie (exercitie in dit verband is een diplomatiek woord, dat gebruiken wij militairen nooit; wij zeggen: 'deze onderneming'). Maar mijn vraag aan de inleider is, mijnheer de voorzitter: Is dit enthousiasme

helemaal bekoeld, is het ten dele bekoeld, is de hele onderneming van de BFR een doodgeboren kind of is mijn kwalijke vermoeden in deze, te pessimistisch. Dat is mijn vraag, mijnheer de voorzitter.

Kol. Hoogterp:

Op deze vraag van de Kol. Touber zou ik het volgende willen antwoorden. In mijn betoog heb ik trachten naar voren te brengen, dat de hele kwestie om reducties onder ogen te zien en daarover studies te beginnen, eigenlijk moet beschouwd worden als een zaak op langere termijn. Het is nooit de bedoeling van die studies in Brussel geweest om snel enige werkstukken te produceren en daar dan mee voor de dag te komen teneinde tegen de Russen te kunnen zeggen: 'wij zijn klaar, zijn jullie óók klaar? Dan moeten we aan tafel gaan zitten'. Zo eenvoudig ligt de zaak helemaal niet. Ik geloof, dat men deze kwestie: Is het westen bereid, om eventueel – als de tijd daar rijp voor is – inderdaad tot wederzijdse reducties over te gaan? Is het westen bereid om zich voor te bereiden voor het tijdstip dat de omstandigheden rijp zullen zijn voor overleg? Dat tijdstip mag men niet zien op een termijn van een paar maanden, het is zelfs niet een kwestie van een jaar, men moet dit zien op een termijn van jaren. En nu begrijp ik, en ik stem volledig in met de opmerking van Kol. Touber dat de 21 aug. 1968 min of meer een streep lijkt door de exercitie van de studies omtrent eventuele wederzijdse reducties. Maar laten we hopen dat Tsjecho-Slowakije een tijdelijke geschiedenis is. Ik heb er ook op gewezen, dat de belangrijkste overeenkomsten op het gebied van de wapenbeheersing of wapenbeperking tot stand kwamen, niet vóór, maar na de meest heftige crises. Ik heb er de nadruk op gelegd dat de belangrijkste overeenkomsten tot standkwamen juist kort na de Cuba-crisis. Ik kan me voorstellen dat op een gegeven moment zal blijken, dat juist de hele situatie rondom Tsjecho-slowakije ertoe zou leiden dat de Russen zeggen: Ja, we moeten toch gaan praten met het Westen. Daaruit zou dan kunnen voortvloeien, dat Tsjecho-Slowakije niet remmend heeft gewerkt, maar uiteindelijk stimulerend. Dit is uiteraard in sterke mate een kwestie van politiek en ik kijk daarom naar mijn collega van buitenlandse zaken, die hier zit. Ik vermoed, dat hij wel met mij in het algemeen zal instemmen, als ik zeg, dat Tsjecho-Slowakije een tegenvaller is geweest, dat men moet hopen dat het slechts een tijdelijke tegen-

valler zal blijken te zijn en dat in de toekomst de exercitie verder zal kunnen worden voortgezet. En hiermee zou ik gaarne mijn antwoord op de vraag van Kol. Touber besluiten.

Luitenant ter Zee Keyzer:

Mijnheer de voorzitter, ik zou de geachte inleider graag vragen willen om een kleine verduidelijking van zijn betoog en wel in het bijzonder naar aanleiding van het begrip „geloofwaardigheid”. De inleider heeft gewezen op het belang van dit begrip en hij heeft ook gesproken van een zg. „credible link”. In verband met deze vraag zou ik aan zijn beoordeling de volgende stelling willen voorleggen: Kan men stellen dat, zolang er een „second nuclear strike capability” bestaat, bij conflicten met conventionele wapens een toevlucht tot strategische nucleaire wapens ongeloofwaardig, dus niet „credible” is? Ik zou dat aan de hand van een historisch voorbeeld kunnen toelichten: „Dan liever de lucht in”, zei van Speijk, en stak zijn sigaar in het kruitvat. Uit het feit dat wij ons dat nu nog herinneren blijkt hoe weinig „credible” zo'n optreden is. Als dat zo is, volgt daar dan niet uit, dat het voor de militaire machtsverhoudingen bij een beperkt conflict uitsluitend aankomt op de verhoudingen op het gebied van conventionele strijdkrachten? En als dat zo is, zal dan niet op het gebied der conventionele strijdkrachten afzonderlijk naar een stabiele balansstoestand moeten worden gestreefd? Dat is mijn vraag mijnheer de voorzitter.

Inleider:

Het gaat hier in deze vraag over de kwestie of er in algemene zin geloofwaardigheid is in het eventueel gebruik van nucleaire wapens, zulks met inbegrip van de tactische nucleaire wapens, als ik de vragsteller goed begrepen heb. In de beperkte oorlog kan men naar mijn mening wel stellen, dat de primaire strijd zal worden geleverd en zolang mogelijk worden geleverd met conventionele strijdkrachten. Het grote scala van mogelijkheden van de tactisch-nucleaire wapens – ik heb daar op gewezen in het antwoord aan de Gen. Mathon – stelt niettemin in staat om op een gegeven moment tot het gebruik van dit soort wapens over te gaan. De vergelijking met van Speyk is natuurlijk wel aardig, maar ik heb gezegd, het gaat bij het gebruik van de tactisch-nucleaire wapens om het beheersingseffect. Van Speyk kon met zijn sigaar het effect niet beheersen. Bij de tactisch nucleaire wapens heeft men keuzemogelijkheid. Uit de aard

der zaak zou bv. de Duitse Bondsrepubliek het helemaal niet prettig vinden en zich misschien zelfs tot het uiterste verzetten tegen gebruik van tactische-nucleaire wapens op West-Duits gebied uit vrees voor een van Speyk-effect. Maar daar staat tegenover, dat er vele andere mogelijkheden zijn voor gebruik van tactisch nucleaire wapens, neem bv. alleen reeds het gebruik van tactische kernwapens uitsluitend in de lucht tot afweer van luchtactie, neem het gebruik van tactisch-nucleaire wapens ter zee. Er is wel eens gezegd dat de oceaan eigenlijk het ideale gevechtsterrein voor de nucleaire wapens zou vormen. Wie daar in het gevechtsgebied niets te maken heeft, moet maar zorgen dat hij tijdig is weggekomen; voor het overige richt men daar geen schade van betekenis aan. U ziet dus, dat er mogelijkheden zijn om tactisch-nucleaire wapens in te zetten in sferen waar daar weinig verzet tegen zal zijn en waar niettemin effect kan worden verwacht. Ik wil er hierbij nog eens duidelijk op wijzen (dat heb ik ook gedaan in mijn antwoord aan gen. Mathon), dat de tactisch-nucleaire wapens niet dienen ter vervanging van conventionele strijdkrachten, maar dat ze dienen ter aanvulling. Die aanvulling hoeft niet direct op het betreffende gevechtveld plaats te vinden, maar kan ook geschieden op een heel andere plaats, dan die waar de actuele strijd zich afspeelt. Dit is ook het element van de flexibiliteit in het wapengebruik. Die flexibiliteit vraagt om een grote keuzemogelijkheid. Natuurlijk is er de kwestie hoe men de geloofwaardigheid kan afwegen. Cleveland, de Amerikaanse ambassadeur bij de NAVO, heeft zich hierover kernachtig uitgedrukt. De waarde van de deterrent schuilt tenslotte in zijn onzekerheid. De tegenstander blijft onafgebroken in onzekerheid. Hij kan het geloven, hij kan het niet geloven, maar hij blijft uiteindelijk twijfelen of zijn opponent niet tot nucleaire actie zal overgaan. De onzekerheid van de nucleaire inzet, moet de grote garantie vormen voor het betrachten van voorzichtigheid.

Voorzitter:

Ik kan tot besluit van deze avond zeggen, dat het bestuur van onze vereniging zich bijzonder gelukkig mag prijzen met de keuze, die wij indertijd gedaan hebben voor de voordracht van hedenavond, zowel wat het onderwerp betreft, dat in de brede belangstelling staat en bovendien voor wat de keuze van de spreker. Ik ben zeer dankbaar voor opmerkingen in deze richting, die ge-

daan zijn door de inleider zelf, die het bestuur heeft bedankt voor de keuze van het onderwerp en ook de Gen. Mathon die gesuggereerd heeft om in een komend jaar of zelfs in het komende jaar, geloof ik, misschien in een wat bredere zin op het zelfde onderwerp terug te komen. Nu, in de eerste plaats wil ik graag zeggen dat we dat natuurlijk zeker in overweging zullen nemen. De eerste reactie bij mij zelf was – zonder ruggespraak met de andere bestuursleden – om te zeggen ja, we hebben nu toch wel als vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap specifiek onze kant van het probleem willen poneren, daar zijn wij in zekere zin bevoegd om daar over te spreken, nl. de militaire veiligheidsaspecten enz. enz. Toen ik daar nog verder over nadacht heb ik eigenlijk voor mezelf toch een bedenking gekregen tegen de titel, die wij gekozen hadden, omdat door hier met name de *militaire* veiligheidsaspecten te poneren zo gauw het gevoel kan ontstaan bij anderen, dat *militaire* veiligheidsaspecten andere zouden zijn, dan veiligheidsaspecten voor de landen, voor de bevolking en voor de mensen waar het dus toch ook om gaat.

Nu heb ik de Kol. Hoogterp al eerder gecompliceerd voor zijn bijzonder evenwichte en vooral nuchtere benadering van het onderwerp en ik wil dat dadelijk zeker nog herhalen: toch moet onze militaire nuchterheid, die voor deze zaken noodzakelijk is, – ik geloof dat dat bepaald moet – aan de andere kant niet een onbewogenheid zijn, zo iets van een koele redenering met „miljoenen doden en met dit en met dat, enz.,” omdat dat voor de anderen voor wie dat onderwerp uitermate belangrijk is en die ons moeten aanhoren en ons moeten willen en kunnen verstaan eenvoudig een onverteerbare zaak is. Ik geloof dus dat we als militairen in het algemeen zeker moeten komen tot een nuchtere benadering, wij zijn verplicht om dat te doen, maar daarmee steeds toch dat contact houdende met al die andere, zeer emotionele aspecten, die aan een onderwerp als dit verbonden zijn. Ik geloof, dat tegenover de emotionaliteit, die dikwijls spreekt in alle gesprekken die over de vrede gaan, het militaire woord dikwijls ontbreekt, heel dikwijls, daarom ben ik bijzonder blij, dat we vanavond specifiek van onze kant uit dit hebben mogen belichten en ik hoop dat velen, die op dit terrein bezig zijn in woord en daad zich ook deze materie zo goed mogelijk zullen eigen maken en deze stof zullen lezen. Misschien mag ik nog één voorbeeld uitpikken uit het hele arsenaal dat de Kol. Hoogterp vanavond naar voren heeft gebracht.

Dat is die kwestie van het overbruggen van de geografische discrepantie. Het is mij dáár zo duidelijk in geworden, hoe het verschil eigenlijk ligt, de benadering van de ene kant en van de andere kant. Van de ene kant wordt in het algemeen gezegd: de wapens moeten weg en verminderd enz. dan komt de ontspanning vanzelf wel. Hier wordt daarentegen gezegd, men moet bij het overbruggen van die discrepantie, van de geografische discrepantie, daarmee rekening houden. Dat betekent dat niet iedereen voor zichzelf daarmee rekening moet houden, maar dat de beide partijen genegen moeten zijn om over elkanders zwakke punten nuchter en objectief te praten; dat betekent, dat er eerst ontspanning moet zijn, een belangrijke mate van ontspanning, en dat er daarna pas, zonder de veiligheid aan te tasten, met ontwapening of bewapeningsvermindering kan worden begonnen. Dat is het benaderen van de andere kant en ik geloof dat het juist van militaire zijde nodig is om dit steeds te benadrukken, hoewel we evenzeer als anderen geëmotioneerd kunnen zijn door de – laten we zeggen – angst die ons allen vervult voor de geweldige gevaren die er inderdaad potentiëel overal aanwezig zijn op het ogenblik.

Ik wil dan nog een tweede opmerking maken over iets wat de Kol. Hoogterp heeft gezegd, of liever naar aanleiding van iets wat hij gezegd heeft. Hij

heeft een opmerking gemaakt over de balans die jaarlijks wordt gepresenteerd door het Engelse Institute of Strategic Studies. Hij heeft gezegd, er wordt veel van die balans gebruik gemaakt, maar men moet voorzichtig zijn met de interpretatie van de dingen die daar gepresenteerd worden. Ik moet zeggen, het was mij uit het hart gegrepen, hoeveel waardering ik ook heb voor dat Institute of Strategic Studies. Het gebruik, dat er dikwijls gemaakt wordt van die gegevens is schrikbarend, want men telt dingen op die men eenvoudig niet zou mogen optellen. Ik heb vroeger altijd gezegd, tactiek is geen wiskunde, strategie is geen wiskunde en dit soort zaken is helemaal geen wiskunde, maar men behandelt ze soms wiskundig en telt dingen op die eenvoudig niet op elkaar lijken. Ik ben erg blij, dat de Kol. Hoogterp in dezelfde geest een opmerking maakte en het verheugt mij dat ik dat hier nog eens een keer mag onderstrepen.

Ik wil dan bedanken degenen die door een aandeel in het debat te hebben deze avond nog hebben verdiept, in vele opzichten, en heel in het bijzonder mijn jaargenoot de Kol. Hoogterp, voor de bijzonder zakelijke, rustige, gedegen en weloverwogen wijze waarop hij zijn voordracht heeft willen houden en ook aan het debat heeft willen deelnemen. Zeer bedankt voor deze avond! Applaus.

De kamikaze

I INLEIDING

Op 21 oktober 1967 werd het meer dan twintig jaar oude Israëliëse vlaggeschip de 2500 ton mende destroyer „EILATH” in de grond geboord door een Russische STYX-raket afgevuurd vanaf een Egyptische motortorpedoboot van Russisch makelij. Deze dag zal de geschiedenis van de zeeoorlog ingaan als de dag dat het eerste oorlogsschip door een raket werd vernietigd. De STYX-raket is een omstreeks 1960 ontwikkelde zeedoelraket, welke d.m.v. radargeleiding in combinatie met een infra-rood doelzoekend mechanisme in de raketkop op het doel wordt gebracht. Hiermede werd de lange ontwikkeling van een betrouwbaar bestuurbaar projectiel afgevuurd van een varend platform voorlopig afgesloten.

Een ontwikkeling waarin ruim twintig jaar geleden de kamikaze-aanvallen, uitgevoerd door piloten die vrijwillig, koelbloedig en doelbewust één met hun vliegtuig zich op geallieerde schepen te pletter vlogen, een huiveringwekkend tussenspel vormden. Dit tussenspel nu is het onderwerp van dit artikel, waarvoor tot oktober 1944 moet worden teruggedaan toen tijdens de Amerikaanse landing op Leyte in de Philipijnen de Amerikaanse strijdkrachten werden verrast door een nieuwe Japanse tactiek: „de kamikaze zelfmoordaanvallen op Amerikaanse oorlogsschepen”. Natuurlijk is het mogelijk deze aanvallen als een vorm van banzai aanval af te doen, maar er zijn grote verschillen. Een banzai aanval is een massaverschijnsel; de schreeuwende, opgezweepte door histerie verdoofde troepen die geen nederlaag willen erkennen, worden door het kudde instinct voortgedreven. Er is bovendien altijd een kans, dat men het overleeft b.v. door een verwonding of doordat de eigen partij de overwinning behaalt. Bij een kamikaze-aanval is de piloot geheel alleen in zijn cockpit. Hij is er zeker van dat hij na vrijwillig zijn duikvlucht op een schip te hebben ingezet binnen enkele seconden dood zal zijn. De gemengde gevoelens van angst, bewondering,

medelijden en verbazing waarmee het kamikaze verschijnsel door de Westerse mens werd gadegeslagen worden treffend tot uiting gebracht door de Amerikaanse vice-admiraal C. R. Brown:

„I doubt if there is anyone who can depict with complete clarity our mixed emotions as we watched a man about to die – a man determined to die in order that he might destroy us in the process.

There was a hypnotic fascination to a sight so alien to our Western philosophy”.

Onwillekeurig rijzen dan ook vragen zoals:

- hoe is het mogelijk dat mensen zich hiertoe hebben kunnen lenen?
- hoe is het mogelijk, dat dit op zo grote streng georganiseerde schaal gedurende een lange periode kon plaatsvinden?
- wat is de invloed geweest op de oorlogvoering?
- is het resultaat de offers waard geweest?

Deze vragen vormen de probleemstelling waarop in de volgende bladzijden getracht zal worden een antwoord te geven.

Hiertoe werden diverse bronnen bestudeerd. Deze bronnen zijn zowel van Amerikaanse als Japanse origine. Sommige zijn zelfs van de hand van gezamenlijke Amerikaans-Japanse schrijverteams.

Daarnaast werd geput uit al dan niet officiële geschiedschrijving. Zoals met alle geschiedschrijving zijn hier sterke subjectieve elementen te onderkennen. Vergelijking van b.v. de door beide partijen geclaimde toegebrachte verliezen geven belangrijke verschillen te zien. Over vele gebeurtenissen blijft de „fog of war” hangen. Getracht werd de verschillende zienswijzen – wederom subjectief – op één noemer te brengen.

Met in achtneming van deze beperkingen zal eerst een analyse worden gegeven van de Japanner, zoals hij volgens Westerse maatstaven was tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarna zal in

kort bestek de geschiedenis van de Kamikaze worden samengevat. Vervolgens zal de invloed van de kamikaze-aanvallen zowel in strategisch,

logistiek als tactisch opzicht worden geëvalueerd waarna besloten zal worden met een conclusie ten aanzien van het fenomeen kamikaze.

II HET JAPANESE VOLK TOT EN MET DE TWEEDE WERELDOORLOG

Na Pearl Harbor kwam men in Amerika tot de ontdekking, dat men in feite niets wist van de denk- en leefwijze van het Japanse volk. Voor de Westerse mens waren de vaak tegenstrijdige handelwijzen van de Japanners niet te verklaren. Aangezien kennis van een tegenstander onontbeerlijk is werd Ruth Benedict, een sociaal antropologe, belast met het maken van een analyse van het denkpatroon van het Japanse volk. Zij heeft dit gedaan in een boek waarvan de titel „The Chrysanthemum and the Sword”, meer aan een roman dan aan een wetenschappelijk rapport doet denken.

Daarnaast zijn er vele publicaties, welke betrekking hebben op Bushido, de gedragscode van de samurai's, die grote invloed heeft gehad op de Japanse mentaliteit.

De geschiedkundige aspecten worden op duidelijke wijze behandeld in „The Far East” door Nathaniel Peffer, welke als volgt kunnen worden geresumeerd. Via Korea kwamen in vroeger tijden Chinese invloeden Japan binnen.

Met name waren dit het Chinese schrift, het Boeddhisme, dat in Japan een grotere invloed kreeg dan in China zelf, de leer van Confucius en de schone kunsten. Deze invloeden werden zonder eigen creativiteit aan de eigen aard aangepast. Japan „leende” als het ware deze uitingen van China, maar bleef overigens een „tribal warrior” maatschappij overdekt met een Chinees beschavingslaagje.

Een kenmerk voor Japan is, dat er altijd een (werkelijke) macht achter de (nominale) macht staat. Van de 16e eeuw tot 1868 vertegenwoordigde het Tokugawa shogunaat de werkelijke macht achter de nominale van de keizer. In deze periode was Japan een politiestaat, kende geen interne woelingen en was nagenoeg volledig van de rest van de wereld geïsoleerd. Het militair feodale systeem had vier standen, te weten de grote leenmannen de Daymio's, waarvan de gezinnen als gijzelaars aan het hof van de sjogun verbleven, met hun krijgslieden de samurai's, de ambachtslieden, de boeren en de handelaren. De handelaren werden als laagste stand beschouwd.

Vervolgens waren er nog de uitgestotenen de z.g.

eta's voornamelijk Ainu's de oorspronkelijke bewoners van de Japanse eilanden.

V.w.b. de krijgslieden kwam in de Tokugawa periode de code van de samurai tot stand: „Bushido”. Het woord zelf is een samentrekking van bu = militair, shi = krijgsman of edelman en do = weg. De letterlijke vertaling van Bushido is dus „de weg van de krijgsman”. Bushido is een speciale code m.b.t. moreel en gedrag van de samurai klasse. Deze code berustte in de eerste plaats op de in een feodale maatschappij traditionele en noodzakelijke onvoorwaardelijke trouw aan hun meester de betrokken daymio en had als tweede pijler de dapperheid; „liever de dood dan capitulatie”. Deze trouw had als uiterste consequentie het blijmoedig geven van het leven voor hun heer. Voorts waren confusianse ideeën m.b.t. deugdzaamheid in gezin en gemeenschap en de mentale en fysieke zelfdiscipline van het 12e eeuwse Zen-Boeddhisme in Bushido geïncorporeerd. Een belangrijk element was nog de harakiri of seppuku, de rituele zelfmoord in een laatste stadium van wanhoop. In het Bushido was alles gestyleerd en geformaliseerd b.v. de wijze van begroeting, hoe te handelen in bepaalde situaties. M.a.w. alle spontaneïteit werd bij voortdurende onderdrukt. Viel nu de druk weg b.v. door een oorlog, dan vielen ook alle remmen weg met als gevolg allerlei excessen. Uit deze periode stamt ook de legende van de zevenenveertig rōnin die hun heer bloedig wreekten om daarna harakiri te plegen. Het verhaal van de zevenenveertig rōnin, waar hier niet verder op zal worden ingegaan, is symbolisch voor Bushido.

Op het eind van het Tokugawa tijdperk liep de rijstproductie door de uitbreiding van de bevolking bij een constant blijvend te beplanten areaal relatief achteruit. De sjogun verhoogde de belastingen. Daymio's waren genoodzaakt samurai's te ontslaan. Met als gevolg zwervende benden rōnin. Bovendien moesten zowel de Daymio's als de boeren geld lenen van de laagste klasse, de commerciële klasse, die hierdoor in aanzien steeg. Nadat de Amerikaanse admiraal Perry in 1853 Japan voor de Westerse mogendheden ontsloot en in 1864 de Straat van Simoneseke door oor-

logsschepen van Amerika, Engeland, Frankrijk en Nederland was geforceerd nam de invloed van de sjogun af. Tegelijkertijd waren er krachten aan het werk om de keizerlijke macht te herstellen hetgeen in 1868 een feit werd. Net als indertijd de Chinese cultuur werd overgenomen, werd nu de Westerse cultuur geabsorbeerd. Japan zag in dat het niet alleen om moderne wapens ging maar ook om het sociaal systeem dat de produktie van deze wapens mogelijk maakte. In 1870 werd de dienstplicht ingesteld, boeren mochten nu wapens hanteren. Een voorrecht dat tot nog toe alleen aan de samurai's was voorbehouden geweest. De invoering van de dienstplicht betekende voor de lagere standen derhalve een stap omhoog op de sociale ladder. De machthebbers hoewel zelf afkomstig uit de samurai klasse besloten tot de versnelde vervanging van de feodale structuur door een meer Westerse. De rechten van de 300 Daymio's werden afgekocht, de circa 400.000 samurai's werden eveneens naar huis gestuurd. Velen van hen handhaafden evenwel hun sociale positie door huwelijken met dochters van rijke kooplieden. Er werd een basis gelegd voor industrialisatie, een op Westerse leest gebaseerd scholensysteem ingevoerd, de strijdkrachten werden gemoderniseerd naar Pruisisch model, een soort parlementair systeem met een volksvertegenwoordiging – de diet – werd ingesteld (evenwel geen „power of the purse”) de aanleg van spoorwegen werd gestimuleerd, banken en scheepswerven werden opgericht.

Niettegenstaande deze vernieuwingen bleef de werkelijke macht bij de militairen berusten. Zoals te verwachten was lokten de hoge belastingen nodig om de vernieuwingsprogramma's uit te voeren en de ontluistering van de samurai's verzet uit. Omstreeks 1874 braken dan ook verscheidene samurai opstanden uit o.a. in Hizen en in Choshu van de Satsuma-clan in Zuid-Kiusju onder leiding van Saigo Takamori. Al deze opstanden werden onderdrukt door het leger van de Centrale Overheid, een leger waarvan het gros werd gevormd door dienstplichtigen dus door leden van de in de sociale rangorde laag staande klassen.

Bushido, de leer van de samurai's werd successievelijk uitgebreid tot een volksleer met als belangrijkste samenbindende element de verering van de keizer als centraal punt voor de loyaliteit i.p.v. het sjogun/daymio-systeem. Hiermede en met de Staats-Shintoïsme, een levensbeschouwing waarin opgenomen animisme, voorouderverering, de leer van de goddelijke afkomst en roeping van

Nippon, keizerverering en hyperpatriotistische stellingen, werd het Japanse volk systematisch geindoctrineerd. Het gevolg was een zeer nationalistisch-militair Japan, hetgeen in 1904 culmineerde in de Russische-Japanse oorlog waarbij Korea de inzet was. De Russisch-Japanse onderhandelingen werden in dat jaar door Japan afgebroken door zonder waarschuwing Port Arthur aan te vallen. Een tactiek die in 1941 met Pearl Harbor werd herhaald.

Tot grote verbazing van de gehele wereld kwam Japan in 1905 als overwinnaar uit deze strijd. Vanzelfsprekend versterkte dit de positie van de militaire clan in Japan en leidde het tot militaire escapades in China, wat op zijn beurt weer tot een nog fanatieker patriotisme aanleiding gaf. Gematigde elementen in het Japanse politieke leven die de militaire clique probeerden af te remmen werden door jonge fanatieke officieren vermoord. Geen wonder dat in de veertiger jaren de Japanse arrogantie, het fanatisme en het patriotisme in combinatie met het gebrek aan grondstoffen, de relatieve overbevolking en de politieke situatie in West-Europa zich ontladden in de opmars naar Zuid-Oost Azië en de Pacific.

Uit deze historische samenvatting mag blijken, dat terwijl de normale vooruitgang van een primitief volk zich in langzaam tempo en langs wegen van geleidelijkheid pleegt te voltrekken, de ontwikkeling van Japan twee grote geforceerde sprongen vertoont, waarbij in beide gevallen eeuwen van geleidelijke groei werden overgeslagen. De sprongen waren de overname van respectievelijk de Chinese en de Westerse cultuur. Het is waarschijnlijk, dat de overgenomen culturen slechts de buitenkant hebben beïnvloed zonder innerlijk te zijn verwerkt. Het innerlijk bleef als het ware „normaal” doorgroeien met als gevolg een steeds groter wordende discrepantie tussen de moderne en de middeleeuwse pool. Het is mogelijk dat deze in feite ongezonde ontwikkeling de basis is geweest voor de Japanse geneigdheid van het ene moment op het andere van het ene tot het andere uiterste te vervallen.¹

Aangetekend mag worden dat deze sprongen slechts door de aanwezigheid van een sterk centraal inspirerend gezag mogelijk zijn geweest. Hierbij werd sterk de nadruk gelegd op het geestelijke element, de macht van de geest over de materie. Ruth Benedict wijst erop, dat de militaire voorschriften alle beginnen met in hoofdletters: „LEES DIT EN DE OORLOG IS GEWONNEN”; de slagzin is: „het meten van onze opleiding met de aantallen van de vijand, en ons

vlees tegen zijn staal; de geest duurt eeuwig, de materie is slechts beperkt houdbaar". E.e.a. is samengevat in het leerstuk Yamato Damashii, de geest van het onoverwinnelijke Japan.

Lord Russel of Liverpool stelt in de inleiding van zijn boek „Bushido, de gesel van de rijzende zon”, dat het de ironie van de geschiedenis is geweest dat twee verheven beginselen die aan het Japanse gedragspatroon ten grondslag liggen verantwoordelijk zijn voor de recente Japanse machtspolitiek, te weten Hakko Ichiu en Kodo. Hakko ichiu betekent de kunst om van de gehele mensheid één grote familie te maken, terwijl kodo wil zeggen, dat hakko ichiu alleen kan worden bereikt door onvoorwaardelijke trouw en gehoorzaamheid aan de keizer. Beide beginselen zijn door de Japanse machthebbers gebruikt en misbruikt om militaire agressie tot de hoogste deugd en tot de nationale politiek van Japan te maken. Deze begrippen gaven aan het optreden van de militaire clique een morele basis. De verscherping van Bushido en de indoctrinatie van het Japanse volk met deze leer ruimden o.m. voor de rituele zelfmoord een grotere plaats in. Was dit vroeger voor de samurai een middel om zijn eer te redden, d.w.z. zichzelf te redden van executie, in het

Japan van na 1868 werd harakiri ook een middel om iemands „gezicht te redden”, b.v. indien men op de traditionele betaaldag (Nieuwjaarsdag) in gebreke moest blijven zijn schulden te betalen, indien men voor een examen zakte, indien het portret van de keizer verloren ging bij een brand in een gebouw waarvoor men verantwoordelijk was, indien men tijdens mist per ongeluk boven het keizerlijke paleis had gevlogen en dus „hoger” was geweest dan de keizer, etc. Voorts werd steeds weer benadrukt, dat een ieder die op het slagveld sneuvelde onmiddellijk in de (shinto) hemel zou worden opgenomen.

Niettegenstaande de onmenselijke discipline kwam het toch herhaaldelijk voor, dat voornamelijk jonge officieren politieke tegenstanders waaronder premiers en andere ministers vermoordden. Hier waren dus gelijktijdig de tegenstrijdige elementen discipline en opstand aanwezig. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn, dat deze heethoofden het niet eens zijnde met de gematigde politiek van hun tegenstanders eenvoudige wagen stelden dat deze handelden in strijd met de wensen van de keizer, het geen hen het recht gaf, ja zelfs de plicht oplegde deze onwaarachtige raadgevers van de keizer uit de weg te ruimen.

III DE GESCHIEDENIS VAN DE KAMIKAZE

In oktober 1944 tijdens de Amerikaanse landing op Leyte in de Filipijnen werd vice-admiraal Takijiro Onishi de bekwaamste Japanse admiraal van de Marine Luchtvaart belast met het commando van de restanten (circa 100 vliegtuigen) van Japan's Eerste Luchtvloot in de Filipijnen. De situatie was zeer kritiek. Indien de Filipijnen voor Japan verloren gingen werd Japan afgesneden van zijn grondstofbronnen in Zuid Oost Azië en werd de bedreiging van de Japanse eilanden zeer reëel. De kans dat de Filipijnen verloren gingen was zeer groot. De Filipijnen werden dan ook direct na de landing van de Amerikanen op Leyte door het Japanse Opperbevel tot hoofdoperatietoneel verklaard.

Door het grote aantal vliegdekschepen was het Amerikaanse luchtpotentieel aanzienlijk groter dan dat van de Japanse luchtmachtkrachten welke van de Filipijnen opereerden. De Amerikaanse vliegdekschepen vormden een obsessie voor de Japanse vlootstrategen, al hun denken was op deze schepen geconcentreerd. Teneinde de invasie te keren zou de Japanse vloot onder admiraal Kurita de Amerikaanse vloot die de landingsope-

ratiën beschermde aanvallen. Aangezien hij niet over steun van vliegtuigen opererend van vliegdekschepen beschikte zou Kurita luchtsteun krijgen van op land gestationeerde vliegtuigen, die de Amerikaanse vliegdekschepen moesten neutraliseren zodat Kurita niet gestoord door Amerikaanse luchtstrijdkrachten zou kunnen afrekenen met de Amerikaanse oppervlakte schepen. Deze operatie had de (later ironisch aandoende) code-naam SHO (= overwinnen).

Onishi stond voor de onmogelijke taak met een honderdtal vliegtuigen een twintigtal vliegdekschepen en hulpvliegtuigmoederschepen (verbouwde tankers) op korte termijn uit te schakelen. Op 19 oktober arriveerde hij op het zwaar beschadigde maar nog operationele vliegveld Mabalacat op Luzon waar hij het SHO-plan uitlegde en vertelde dat de toestand zo ernstig was, dat de uitkomst alleen gunstig kon zijn indien gevechtsvliegtuigen van het type Zero bewapend met een 250 kg bom zich op de vliegdekschepen te pletter zouden vliegen. Het moest zijn een vliegtuig in ruil voor een schip. Van de aanwezige piloten meldden allen op twee na zich voor deze

zelfmoordvluchten en deze twee waren nog ziek ook. Het plan van Onishi kwam niet geheel onverwachts. Reeds tijdens de opleiding werd piloten geleerd, dat indien gewond of indien zij het niet meer mogelijk achten hun basis te bereiken zij zich op een vijandelijk doel te pletter moesten vliegen. Incidenteel zijn uit vele oorlogen dergelijke gevallen bekend. Wij behoeven slechts te denken aan een Jan van Schaffelaar en een Van Speyk; ook uit de Russisch-Japanse oorlog en de Spaanse burgeroorlog zijn soortgelijke gevallen bekend, terwijl tijdens de slag bij Midway tenminste één Amerikaanse piloot zich met een brandend vliegtuig op een Japans vliegdekschip te pletter vloog.

Hoe slechter de oorlog voor Japan verliep, hoe meer stemmen er opgingen zijn toevlucht te nemen tot andere dan de conventionele methoden. Kolonel Motoharu Okamura had reeds een soort „crash-dive” plan aan Onishi voorgelegd. Hij had met de piloten onder zijn commando gesproken en was er van overtuigd dat er voldoende vrijwilligers voor zouden komen. Hij schatte, dat een 300-tal vastberaden piloten, door zich op Amerikaanse schepen te pletter te vliegen, het getij in de oorlog konden doen keren. Luitenant Ohta, die later de OHKA bemande bom propageerde en Kolonel Jyo, commandant van een vliegdekschip, deden soortgelijke voorstellen.

In het dagboek van Onishi's voorganger admiraal Teraoka staat op 18 oktober 1944 genoteerd: „Wij moeten ons harden tegen zwakheid . . . als gevechtspiloten een voorbeeld stellen door vrijwillig bijzondere aanvalsvluchten uit te voeren zullen andere eenheden volgen en op hun beurt de overige strijdkrachten inspireren . . . de vijand kan alleen worden gestopt en ons land worden gered door „crash-dive” aanvallen op hun schepen”.

Het in Mabalacat gevormde eerste zelfmoord squadron werd Kamikaze Tokkotai genoemd naar de Kamikaze (= goddelijke wind), typhonen die in 1274 en 1281 de Chinees-Mongoolse armada's van Kublai Khan bestemd voor de invasie van Japan zo erg teisterden dat de invasie kon worden afgeslagen. Onishi sprak de 24 kamikaze piloten onder leiding van de Luitenant Seki van het Mabalacat squadron als volgt toe: „Japan maakt nu een verschikkelijke crises door. De redding van ons land ligt in de handen van begeesterde jonge mannen zoals jullie. Namens 100 miljoen landgenoten vraag ik jullie het uiterste te doen”.

Op hetzelfde moment werd er op het vliegveld Cebu eveneens een kamikaze corps op vrijwillige basis gevormd. Ook hier was het enthousiasme groot en meldden nagenoeg alle piloten zich als vrijwilliger. Hoewel de kamikaze vluchten vanuit beide bases onmiddellijk een aanvang namen zagen zij pas op 25 oktober voor het eerst vijandelijke schepen. De hieruit resulterende aanvallen waren zeer succesrijk.

Tijdens de zeeslag bij Straat Bernardino tussen de admiraals Halsey en Kurita werden tengevolge van de kamikaze aanvallen één hulpvliegtuigmoederschip de St. Lo, tengevolge van de crashdive van Luitenant Seki, in de grond geboord en vier andere werden min of meer ernstig beschadigd. In totaal namen 8 vliegtuigen geëscorteerd door 6 andere gevechtsvliegtuigen aan deze „crash-dives” deel. Op dezelfde dag werden er conventionele aanvallen uitgevoerd door 93 gevechtsvliegtuigen en 57 bommenwerpers, welke de Amerikanen nagenoeg geen verliezen toebrachten. Hiermede was het succes van de zelfmoord aanvallen aangetoond. Niettegenstaande dit succes was de operationele toestand verergerd. De operatie van admiraal Kurita mislukte en hij trok zich uit de Filipijnse wateren terug.

Onishi, die aanvankelijk deze nieuwe tactiek alleen in de eerste fase van de SHO-operatie had willen gebruiken besloot nu deze tot standaard tactiek te maken. „Deze jonge mannen, slecht geoefend, uitgerust met verouderd materieel en in de numerieke minderheid zijn zelfs bij de conventionele wijze van oorlogvoeren gedoemd te sterven. Laat hun daad dan niet tevergeefs zijn. Maar een zo groot mogelijke bijdrage betekenen voor de verdediging van Japan”.

Ook de tweede Japanse luchtvloot in de Filipijnen ging nu op de kamikaze tactiek over. Opmerkelijk is, dat men nimmer problemen had met de vrijwillige aanmelding van piloten. Over het algemeen waren er meer piloten dan beschikbare vliegtuigen. Commandanten en hun stafofficieren waren trots en toch ook verbaasd over de houding van hun kamikazepiloten. Deze beschouwden de kamikaze-aanvallen als onderdeel van hun plicht. Uiterlijk was er volgens hun commandanten niets aan deze piloten te merken. Zij maakten zich meer zorgen of zij hun doel wel zouden raken dan over hun zekere dood. In een volgend hoofdstuk zal hier op worden teruggekomen.

Van de reactie van de keizer wordt verteld, dat hij, toen men hem van de kamikaze-aanvallen op de hoogte bracht, gevraagd zou hebben: „Was het echt nodig tot dit uiterste te gaan?”. Toch was na

beëindiging van de gevechten op de Filipijnen het Japanse opperbevel tot de overtuiging gekomen, dat de kamikaze-aanval het enige was dat nog succes kon hebben tegen de oppermachtige vijand. Vooral na de vernietiging van de restanten van de Japanse vloot bij Kiusju tijdens de slag bij Okinawa werden strategie, tactiek, opleiding en materieelontwikkeling geheel gericht op het kamikazewapen.

Op 13 januari 1945 vond de laatste kamikaze-aanval vanuit de Filipijnen plaats op Amerikaanse schepen in de Lingayan baai op Luzon. Daarna maakte Japan bij Formosa en Iwo Jima nog op beperkte schaal gebruik van het kamikazewapen. Bij het laatste eiland zelfs op zeer bescheiden schaal vanwege de grote afstand van de vliegvelden in Japan tot Iwo Jima.

De volgende fase kwam tijdens de invasie van Okinawa. Okinawa is het grootste en dichtstbevolkte eiland van de Ryukyu archipel. Het ligt ruim 500 km van Kiusju, het Zuidelijkste hoofdeiland van Japan en nog geen 1400 km van Tokyo. Het heeft goede mogelijkheden voor de aanleg van vliegvelden en talrijke baaien welke ideale beschutting bieden aan vlooteenheden. De ligging is voorts dusdanig dat van hieruit de verbindingen tussen Formosa en China enerzijds en Japan anderzijds kunnen worden gecontroleerd. Maar het belangrijkste was dat Okinawa voor de geallieerden de noodzakelijke invasiebasis voor de Japanse eilanden was. Dit werd door Japan terdege begrepen. Voor de verdediging hiervan werden dan ook ruim 2.500 kamikazevliegtuigen van allerlei typen ingezet. Het was bij Okinawa dat de kamikaze's de grootste verliezen veroorzaakten. Hiertoe werden gecombineerde operaties door Marine en Leger uitgevoerd. Deze operaties hadden de naam Kikusui 1 t/m 10. Admiraal Ernest J. King rapporteerde omtrent de gevechten bij Okinawa, dat van 25 maart tot 21 juni 1945 een 250-tal schepen waaronder carriers slagschepen, kruisers, destroyers en landingsvaartuigen werden beschadigd en een 30-tal destroyers en landingsvaartuigen in de grond werden geboord tengevolge van Japanse aanvallen bijna allen uitgevoerd door kamikazevliegtuigen.

De inzet van kamikazevliegtuigen bij de Amerikaanse invasie van de Japanse eilanden zelf zou uiteraard de climax van het kamikaze optreden zijn. In het plan voor de verdediging van Japan (KETSU GO) zou alles op alles worden gezet. Er zouden 5.250 vliegtuigen in de kamikaze rol wor-

den ingezet. De meeste van deze vliegtuigen waren verborgen onder bomen of camouflagenetten op korte afstand van de mogelijke Amerikaanse landingsplaatsen. De vliegtuigen hadden alleen voldoende brandstof tot en met het strand. De startbanen waren geïmproviseerd. Voor eventuele landingen waren geen voorzieningen getroffen. Het Japanse opperbevel had zich gerealiseerd dat het beslissende gevecht op het strand moest plaatsvinden. De kamikazevliegtuigen zouden zich ditmaal niet concentreren op vliegdekschepen of andere oorlogsschepen maar op transportschepen en landingsvaartuigen. Het primaire doel zou zijn het uitschakelen van zo veel mogelijk soldaten en mariniers voordat deze voet aan land zouden zetten. De motivering was dood zoveel mogelijk militairen en schok hierdoor het Amerikaanse moreel. Elke hoop op eervolle vredesonderhandelingen berust op het toebrengen van enorme verliezen.

Gelukkig heeft deze wederzijdse slachting niet meer plaatsgevonden. Op 15 augustus 1945 direct na het einde van de door de keizer uitgesproken rede waarin hij Japans onvoorwaardelijke capitulatie bekend maakte kwam ook het einde van de kamikaze met twee spectaculaire gebeurtenissen. De commandant van de Vijfde Japanse Luchtvloot admiraal Ugaki steeg met een aantal andere vliegtuigen van het vliegveld Oita (Kiusju) op voor een laatste crash duik op Amerikaanse schepen bij Okinawa. Zijn laatste bericht luidde: „Ik alleen ben schuldig voor het niet in staat zijn het Vaderland te verdedigen en de arrogante vijand te vernietigen. Lang leve zijne majesteit de keizer.” En even later: „Ik zet nu de duikvlucht op de vijand in”. Van Ugaki en zijn mannen werd nooit meer iets vernomen. In elk geval heeft er op die dag nergens een kamikazeaanval op een geallieerd schip plaatsgevonden.

Admiraal Onishi, op dat tijdstip Vice-Chef van de Marine Generale Staf in Tokyo, schreef eerst een brief waarin hij al zijn gesneuvelde ondergeschikten bedankte voor hun heldhaftig gedrag en zijn verontschuldiging aanbood aan de geesten van deze dappere mannen en aan hun gezinnen. Daarna pleegde Onishi harakiri waarbij hij alle hulp weigerde en nog 18 uur badend in zijn bloed op de vloer bleef liggen alvorens de geest te geven. Zijn keus om zo lang te lijden was te beschouwen als boetedoening voor zijn aandeel in de meest diabolische krijgstactiek die de wereld ooit heeft meegemaakt.

IV DE KAMIKAZEPILOOT

A. DE MENS

Naast het beeld, dat als het ware van „boven uit gezien„ werd geschetst zal één der piloten zelf aan het woord komen, het is Yasuo Kuwahara die samen met Gordon T. Alfred het boek HONSHU heeft geschreven. Kuwahara, zoon van een dorpsnotabele, won op 15 jarige leeftijd het nationale jeugd zweefvliegkampioenschap. Een jaar later werd hij als aspirant-vlieger in militaire dienst geroepen. Na een harde militaire opleiding waarbij fysieke straffen en vernederingen een dusdanige rol speelden dat er bij elke opleiding een of meerdere recruten zelfmoord pleegden, kwam hij op de vliegeropleiding in oktober 1944. Men nam toen reeds aan, dat iedere piloot die zijn vliegtuig niet meer op eigen gebied aan de grond zou kunnen zetten, zou sterven op de traditionele samurai wijze door te duiken op een vijandelijk vliegtuig of schip teneinde zoveel mogelijk vijanden met zich mee te nemen naar het hiernamaals. Bij de opleiding werd hiermede rekening gehouden en werden veelvuldig zelfmoordaanvals simulaties uitgevoerd. Kuwahara zegt hiervan: „Langzamerhand werden deze duikaanvallen minder afschrikwekkend, gingen zij op een spel lijken zonder enige betekenis. Ik dacht, dit gebeurt alleen bij anderen, mij kan zo iets niet overkomen”. Wreed werd Kuwahara opgeschrikt toen eind oktober de eerste TOKKOTAI (speciale aanvalsgroep) bij Leyte toesloeg. De spreuken: „Een samurai moet zodanig leven, dat hij altijd voorbereid is op de dood” en „Wees er van overtuigd dat eer zwaarder is dan de bergen en de dood lichter dan een veer”, werden nu angstwekkend reëel. In de komende maanden werd het hem duidelijk dat steeds meer piloten hun leven als kamikazepiloten zouden beëindigen en dat het slechts een kwestie van tijd was voordat ook hem dat lot zou treffen. Intussen had hij zijn eerste luchtgevechten overleefd en vroeg hij zich af – gelet op de steeds dichterbij Japan komende geallieerden – of de kamikaze dood niet tevergeefs zou zijn.

Op Nieuwjaarsdag 1945 sprak de commandant van zijn basis op Honsju, kapitein Tsubaki zijn squadron als volgt toe: „Degenen onder jullie die niet bereid zijn hun leven te geven zoals het de zonen van het Japanse Keizerrijk betaamt behoeven dit niet te doen. Zij die niet in staat zijn die eer te aanvaarden moeten nu hun hand opsteken”. Met deze eer bedoelde hij het deelnemen aan

kamikaze-aanvallen. Kuwahara moest nu kiezen tussen leven en dood. Natuurlijk wilde hij leven maar hij was als verlamd, hij kon zijn hand niet opsteken, hoewel hij het wel wilde. Zes man staken hun hand op. Zij waren bang of misschien wel juist dapper genoeg om er voor uit te komen dat zij hun leven niet zinloos wilden offeren. Tsubaki hernam het woord: „Het is goed te weten waar het op staat, deze zes mannen hebben openlijk hun ontrouw toegegeven. Aangezien zij geen gevoel voor eer hebben en zonder geest zijn is het onze plicht hen dit bij te brengen. Deze mannen zullen de eerste kamikaze's zijn van ons squadron”.

Vanaf dit moment werden er regelmatig piloten uitgekozen voor kamikaze opdrachten, die van vliegvelden op Kiusju werden uitgevoerd. De kamikazepiloten zijn in twee categorieën onder te brengen. De fanatieke categorie, die eer en onsterfelijkheid nastreefden. De dood was voor hen niet belangrijk, het enige wat telde was hoe hun doel te raken. Velen van deze categorie behoorden tot de Marine Luchtvaart, welke het gros van de kamikaze's leverden.

De andere categorie waartoe Kuwahara behoorde dachten er anders over. Zij wilden wel voor hun land sterven maar zochten de dood niet om wille van de dood. Het leven was hen dierbaar. Vanzelfsprekend uitten zij hun gevoelens zelden in het openbaar. Zij hoopten in stilte op een plotseling einde van de oorlog, hun enige kans om het er levend af te brengen.

Kuwahara was niettegenstaande zijn jeugd één van de beste piloten van zijn basis. Dit betekende, dat hij pas in de laatste plaats voor een kamikaze opdracht zou worden aangewezen; hiervoor werden immers in beginsel de slechtste piloten aangewezen. De betere piloten werden bestemd voor de directe verdediging van de vliegvelden en voor het escorteren en beschermen van de kamikaze's. Ook in dit opzicht dus de uiterste onmenselijke doelmatigheid.

De kamikazetactiek was inmiddels geheel geïnstitutionaliseerd door het opperbevel, dat nu regelmatig opdrachten gaf omtrent de aantallen kamikaze's die door de verschillende bases moesten worden geleverd. De aangewezen piloten werden overgeplaatst naar vliegvelden op Zuid-Kiusju. De kamikaze-aanvallen vonden meestal plaats in golven van 15 tot 20 vliegtuigen met intervallen van circa 30 minuten. Gewoonlijk openden de piloten nadat zij hun doel hadden ge-

selecteerd de kap van hun cockpit en zwaaiden met vlaggetjes of sjawls. Een laatste demonstratie van dapperheid om het eigen moreel te vergroten, voordat zij hun fatale duik begonnen? Hoe zij zich voelden op dat beslissende moment laat zich slechts raden. Niemand die eenmaal met deze duik is begonnen heeft het kunnen navertellen. Eén voor één zag Kuwahara zijn vrienden vertrekken als kamikaze. In juni 1945 werd hij escortepiloot en gestationeerd op de Oita basis in Noord-Oost Kjusju. Gevechtspiloten, potentiële kamikaze's kregen in deze tijd bepaalde privileges in de vorm van extra geld met de hint zich te amuseren tijdens de weinige vrije uren die zij hadden. „Vrouwen en drank” tot nog toe taboe voor piloten omdat dit hen in de uitoefening van hun taak zou kunnen hinderen werden nu oogluikend geaccepteerd. De bevolking, vooral die van het militante Kjusju adoorde de kamikaze's. Hier op Kjusju hoorden de piloten veelal pas de nacht tevoren dat hun tijd was gekomen, dat zij de volgende dag hun kamikazeduik zouden uitvoeren. Voor velen was dit een uitkomst, eindelijk zekerheid na het lange wachten. Allen waren diep onder de indruk en bereidden zich geestelijk voor op de dood o.m. door gesprekken met boeddhistische Shinto priesters. Vóór het opstijgen verzamelden de kamikaze's zich. Om het kaal geschoren hoofd een smalle band van witte badhanddoekenstof gebonden met aan de voorkant de afbeelding van de Japanse oorlogsvlag de rijzende zon. Schoolkinderen, zowel jongens als meisjes die op de basis werkten, mochten hierbij aanwezig zijn. De meisjes huilden. De commandant hield een toespraak, een toespraak die hij reeds vele malen had gehouden. Zijn laatste woorden waren: „Er is voor jullie – samurai's van de lucht – een plaats gereserveerd in de geachte aanwezigheid van jullie voorouders; glimlach dus dapper kameraden wanneer het zover is”. Daarna het strijdlied:

„De kleur van de piloot is de kleur van de
kersebloesem,
Kijk, de kersebloesems vallen op de heuvels
van Yoshino,
Omdat wij geboren zijn als de trotse zonen
van het Japanse ras, laat ons vechtend
sterven in de lucht”.

Tenslotte de laatste Sake toost met de kreet „Tennoheika Banzai” (Lang leve de keizer). Na afscheid te hebben genomen stegen de piloten lachend en grapjes makend in hun verouderde toestellen. Dat het verouderde toestellen, zelfs opleidingsvliegtuigen waren, gaf niets. Het zou

toch alleen een uitreis worden. De glimlach was camouflage, soms weer verdwenen nadat de cockpit gesloten werd, soms bleef deze tot het allerlaatste moment vóór de crash-dive.

Wat is moed? Wie is het moedigst, de man die de minste angst voelde of de man die de meeste angst voelde? Van het gehele optreden van de piloten ging iets mechanisch uit. De piloten lieten altijd iets achter. Een haarlok, vingernagels of een pink voor crematie. De as werd in een urn bijgezet in het familie altaar.

Toch waren er enkelen, die zich verzetten tegen dit mensonwaardige systeem. Het is bekend, dat een kamikaze van een vliegveld op Formosa opsteeg, direct daarna terugvloog en zich op een hangar te pletter vloog. Hierbij gingen een twintigtal gevechtsvliegtuigen verloren. Later werd er tussen de bezittingen van deze piloot een brief gevonden waarin hij fulmineerde tegen de kortzichtigheid van de Japanse leiders die niet inzagen dat de oorlog verloren was. Hij hoopte, dat hij door het vernietigen van deze twintig vliegtuigen evenzovele levens van zijn kameraden zou redden.

Tijdens de Okinawa periode raakten steeds meer piloten van het nutteloze van hun offer overtuigd. In tegenstelling tot de gevechten in de Filipijnen waren het nu geen vrijwilligers meer, maar werden zij aangewezen als voor het uitvoeren van een routine opdracht. Regelmatig kwamen piloten terug met de melding dat zij geen doel hadden kunnen vinden; enkelen landden in zee in de buurt van Amerikaanse schepen en lieten zich krijgsgevangen maken.

Kuwahara had tenslotte het geluk het einde van de oorlog te beleven.

De kamikazepiloten waren vaak nog nauwelijks 16 jaar en zelden boven de 25 jaar. Ichiro Ohni heeft na de oorlog vele ouders van kamikazepiloten bezocht. Hier volgt een beknopte samenvatting uit hun laatste brieven naar huis. Allen dankten hun ouders en andere dierbaren voor alles wat zij voor hen hadden gedaan. Zij schreven, dat zij hoopten dapper te zijn en zich de eer waardig te tonen om als kamikaze voor de keizer van Japan te sterven. Eén schreef: „Feliciteer mij, ik krijg een prachtige gelegenheid te sterven. Dit is mijn laatste dag. De toekomst van ons land hangt af van de beslissende slag die nu wordt gestreden en waar ik zal vallen als een stralende kersebloesem,„. Een ander: „Ik zal denken aan de lente in Japan wanneer ik mij op de vijand zal storten”. Weer een ander: „Ik zal Uw foto op mijn hart dragen tijdens mijn laatste vlucht, moeder”.

B. INDOCTRINATIE EN TACTIEK

Indoctrinatie

De omscholing van piloten tot kamikaze's duurde 7 dagen. De eerste 2 dagen werden besteed aan het opstijgen. Het ging hierbij om snelheid, waarbij de tijd tussen het bevel tot opstijgen tot en met het moment dat men in de lucht verzameld was zo kort mogelijk moest zijn. De volgende 2 dagen waren gewijd aan formatievliegen. De resterende 3 dagen betroffen het evalueren, de praktijk van het naderen en het aanvallen van het doel. Indien de tijd het toeliet werd de gehele cyclus nog een keer herhaald. Bijzondere aandacht werd besteed aan het naderen van het doel, de aanvalshoek, het richtpunt, doelselectie, het opstijgen, de navigatie en het scherpstellen van de 250 kg bom.

Tactiek

Het naderen van het doel

Hierbij werden 2 methoden onderscheiden, nl. die op zeer grote hoogte en die op zeer lage hoogte. Hoewel een nadering op middelbare hoogte uit hoofde van zicht en mogelijkheid tot nauwkeurige navigatie de voorkeur verdiende waren de nadelen hieraan verbonden zo groot, dat deze methode niet werd geïnstrueerd. De nadering op zeer grote hoogte was de beste uit oogpunt van het vermijden van vijandelijke jagers. Vliegtuigen op dergelijke hoogte zijn moeilijk te zien vanaf zeeniveau. Zij kunnen natuurlijk met radar worden opgespoord maar dan kost het nog altijd tijd voor de jagers om tot op die hoogte te stijgen. Interceptie is dan ook veel moeilijker. Boven de 4000 m wordt de lucht evenwel dunner en moeten de piloten extra zuurstof gebruiken. Op 7000 m vermindert de gevechtsvaardigheid van de piloot sterk doordat het gezichtsvermogen en de oordeelsbekwaamheid achteruitgaan. Op deze hoogte kunnen moeilijkheden met de zuurstofuitrusting een blackout van de piloot tot gevolg hebben. Niettegenstaande deze nadelen blijft een nadering op grote hoogte zeer aantrekkelijk. Ook het snelheidseffect bij een duik van grote hoogte vergroot de kracht van het treffen niet onaanzienlijk. Bij een aanval op zeer lage hoogte wordt vlak boven de zee gevlogen teneinde radar ontdekking te voorkomen. Visuele ontdekking was eveneens moeilijk voor vijandelijke jagerpatrouilles, waardoor het gevaar voor interceptie verder verminderde.

Vaak werden teneinde de verdediging in de war te

brengen combinaties van hoge en lage aanvlieghoogte toegepast op hetzelfde doel. Ook aanvallen tijdens de ochtendschemering waren favoriet i.v.m. de geringere kans op ontdekking. Toch werkte dit niet altijd even goed. Soms stortten kamikaze's zich tijdens de ochtendschemering bij vergissing op kleine eilandjes.

De aanvalshoek

Bij de nadering op grote hoogte moet de duikhoek niet te steil zijn. In een lange steile duik zal tengevolge van de zwaartekrachtversnelling het vliegtuig moeilijker onder controle kunnen worden gehouden. Verder moet rekening houdende met de windrichting en de verplaatsing van het doel de duikhoek zo klein mogelijk worden gehouden. Bij de nadering op lage hoogte moet het vliegtuig nadat het doel in zich is gekomen recht omhoog stijgen tot 400 a 500 m om daarna steil, bijna loodrecht te duiken op het doel. Het is wel eens voorgekomen, dat een torpedootjager door de kracht van de botsing in tweeën brak en ogenblikkelijk zonk.

Het richtpunt

Bij vliegdekschepen is het beste richtpunt de centrale vliegtuiglif, ongeveer op 1/3 scheepslengte van de boeg gelegen.

Ook de voor- en achternavigator zijn zeer kwetsbare punten. Uitschakeling van de liften maakt het vliegdekschip inoperatieel. Voor andere schepen is de onderkant van de brug, de plaats waar zich het zenuwstelsel van het schip bevindt, het meest gewenste richtpunt. Voor de kleinere schepen is elke treffer tussen brug en midscheeps over het algemeen fataal. Het is belangrijk dat men vlak voor de botsing de ogen niet sluit anders loopt men de kans het doel op het laatste moment te missen. Door het ontbreken van dekpantering waren de Amerikaanse schepen kwetsbaarder voor kamikaze-aanvallen dan schepen, die wel van enig dekpanter waren voorzien zoals b.v. de Britse oorlogsschepen.

De doelselectie

In theorie is het gewenst tegen een vliegdekschip vier kamikaze's in te zetten; twee tegen de centrale lif en tegen de voor- en achternavigator elk één. V.w.b. een hulpvliegtuigmoederschip worden twee of drie kamikaze's noodzakelijk geacht. Door het gebrek aan vliegtuigen volstond men in de meeste gevallen met de inzet van één vliegtuig

tegen dergelijke schepen in de hoop op een beslissende treffer.

Veel aandacht werd steeds besteed aan de selectie van de meest waardevolle doelen.

Het opstijgen

Zoals reeds werd opgemerkt is snelheid hierbij essentieel. Een goed gecamoufleerd vliegtuig opgesteld op enige afstand van de startbaan is over het algemeen minder kwetsbaar, maar zodra de camouflagenetten zijn verwijderd en het vliegtuig op de startbaan is neemt de kwetsbaarheid snel toe. Ook de eerste minuten in de lucht is de kamikaze door de medegevoerde 250 kg bom nog erg kwetsbaar, daar geen scherpe ontwijkingsmanoeuvres konden worden gemaakt. Verder moest zo snel mogelijk worden verzameld in formatie.

De navigatie

Het belang van goede navigatie wordt constant benadrukt. Door de korte opleidingstijd en gebrek aan kaarten, kompassen en horloges ontbrak er nog wel eens wat aan de navigatie.

Het scherpstellen van de bom

Soms rapporteerden de escortepiloten wel een treffer van een kamikaze maar geen daarop volgende ontploffing. Dit kwam doordat de piloot – om welke reden dan ook – vergat de bom scherp te stellen. Hierdoor ging een moeilijk vervangbare piloot met zijn vliegtuig verloren zonder dat de vijand verliezen leed. Om dit te voorkomen moesten de piloten zodra de vijand gesignaleerd was de veiligheidspin verwijderen. Dit werd vervolgens door de commandant van het escorte gecontroleerd.

De standaard sortie

Een standaard sortie bestond uit 2 kamikaze's en 2 escorte vliegtuigen. Het beginsel was de formatie zo klein mogelijk te houden teneinde maximale beweeglijkheid te verkrijgen. Bovendien was er dan minder kans op ontdekking en was het gemakkelijker om vijandelijke vliegtuigen te ontwijken. Het escorte was zeer belangrijk. Hiervoor waren zeer goede piloten noodzakelijk. Nadat verkenningsvliegtuigen een doel hadden gemeld besliste de operatie-officier van een basis afhankelijk van de aard van het doel hoeveel kamikaze's en escortes zouden worden ingezet.

C. HET MATERIEEL

De kamikaze-aanvallen werden voor ruim de helft uitgevoerd met Navy-0 (Zero) jagers. Deze vliegtuigen, zeer goede duikbommenwerpers, waren voor de kamikaze taak bijzonder geschikt. Daarnaast werd een heel assortiment (meest verouderde) vliegtuigtypen gebruikt zoals b.v. de Shiragiku en de Suisei duikbommenwerpers en de Ginga tweemotorige bommenwerper, door de Amerikanen genoemd respectievelijk de Val, de Judy en de Frances. Tenslotte werden vliegtuigen speciaal voor de kamikaze ontwikkeld. Als belangrijkste hiervan mag worden genoemd de Nakajima Ki-115 Tsurugi. Dit vliegtuig was het top-punt van eenvoud. De geheel uit licht metaal bestaande vleugel was met drie bouten aan de romp bevestigd. De romp zelf was een metalen cylinder. Het onderstel was geconstrueerd uit stalen buizen en zou na de start worden afgeworpen. De staart bestond uit een houten geraamte met linnen overtrokken, de motoren waren aan de romp met een viertal bouten bevestigd. Hoewel de Tsurugi er niet mooi uitzag, kon zij zeer snel en met halfgeschoolde arbeiders worden gemaakt. Op 15 augustus 1945 waren er reeds een honderdtal gereed. De testvluchten toonden evenwel dat de vliegeigenschappen slecht waren. Gelet op het feit, dat deze toestellen alleen voor de verdediging van de Japanse stranden zou worden ingezet werd dit op de koop toe genomen. Het was de bedoeling, dat de Tsurugi met een 500 kg bom (dus 2 x zo zwaar als de bom die de Zero mee kon nemen) uit te rusten. Kort tevoren was reeds een zelfmoord (zweef)vliegtuig met hulpraketaandrijving, de OHKA (Kersebloesem) operationeel geworden. De OHKA werd onder een bommenwerper naar de locatie van het doel gebracht. De OHKA zelf was in feite een door een mens bestuurde bom van circa 1500 kg. Totaal werden er van de OHKA en variaties daarvan ruim 800 geproduceerd. Door een te kort aan bommenwerpers werd slechts een gedeelte hiervan ingezet en van het aantal ingezette OHKA's stortten slechts 3 of 4 zich te pletter op een Amerikaans oorlogsschip. Deze slechte resultaten komen voor rekening van de grote kwetsbaarheid van de zwaargeladen niet meer manoeuvreerbare bommenwerpers voor de Amerikaanse jagers. De meeste OHKA's werden (nog bevestigd aan hun moedervliegtuig) vernietigd. De Amerikanen noemden de OHKA, de Baka bom of ook wel contradictoir: „de bom met de hersens”. (Baka is Japans voor dom).

V. DE AMERIKAANSE REACTIE

A. DE MENSELIJKE REACTIE

Direct na de eerste kamikaze-aanvallen deden fantastische geruchten hieromtrent over de gehele Pacific de ronde. „Kamikazepiloten zijn bedwelmd en zijn vastgebonden aan hun stoelen”. „Je kan hen niet met mitrailleurvuur stoppen. Hun vliegtuigen zijn gepantserd”. „Wij zagen een kamikaze zich op het dek te pletter storten, het vliegtuig ontplofte en verspreide een regen van brandende benzine over de mitrailleurshutters. Deze, vastgebonden als zij waren aan hun opstellingen, werden voor onze ogen gecremeerd.”

Bij de reparatie van schepen, die doelwit van een zelfmoordaanval waren geweest, kwam het meermalen voor dat uit de wrakstukken stinkende menselijke resten moesten worden geborgen.

Niet alle kamikazetoestellen explodeerden na de crash. Sommige werden in elkaar gedrukt tot een hoop schroot, anderen gleden van het dek af. Soms bleef een vliegtuig in de brug steken en vormde zodoende een macabere versiering. In enkele gevallen werd een onthoofde piloot met een ceremoniële harakiri kimono over zijn vliegeniersuniform als een projectiel uit zijn vliegtuig geschoten.

Na de crash kwam vaak het ergste. Brandende benzine deed zijn vernietigend en vernielend werk. Wanneer b.v. een vliegdekschip was getroffen verhoogde de ontploffende munitie en de in brand geraakte benzine van de op het dek staande vliegtuigen de schade aanzienlijk. Het uiteindelijke resultaat was zelden het verlies van het schip maar de omvangrijke schade verzadigde de in de Pacific vooruitgeschoven reparatie faciliteiten, hetgeen alles bij elkaar een grote vermindering van de offensieve capaciteit betekende.

Aanvankelijk beschouwde de Amerikaanse matroos de kamikaze's met ontzag en angst, maar hij bleef op hen vuren, zelfs nadat zijn schip was getroffen en nadat het kamikazetoestel was ontploft. Toen de kamikaze operaties evenwel in hevigheid toenamen veranderde de angst in haat. De oorlog in de Pacific ontaardde in „straatgevechten waarin geen kwartier werd gevraagd noch gegeven”.

De schutters van de „Yorktown” de beroemde „fighting lady” van de vliegdekschepen gaven hiervan een voorbeeld. Tijdens de slag bij Okinawa werd een kamikazevliegtuig tijdens zijn duik door luchtafweer getroffen en kwam niet ver van het vliegdekschip naar beneden dwarrelen. Op-

eens zagen de juichende matrozen een parachute opengaan. Het idee, dat hun gehate vijand het er levend zou afbrengen, was te veel voor hen. Zonder orders openden zij instinctief het vuur.

B. AFWEERMAATREGELEN TEGEN DE KAMIKAZE

De afweermaatregelen tegen de kamikaze kunnen worden onderscheiden in die op:

- lange afstand
- middelbare afstand
- korte afstand.

Lange afstand

De maatregelen bestonden in de eerste plaats uit B-29 (lange afstand bommenwerper) raids op Japan zelf en wel voornamelijk uitgevoerd tegen de vliegvelden op Kjusju en Shikoku. Hoewel het effect van deze raids niet groot was doorkruisten zij de Japanse plannen en bemoeilijkten de coördinatie van de kamikaze-aanvallen. In de tweede plaats werden „carrier fighter sweeps” tegen dezelfde vliegvelden ingezet. Deze sweeps werden zowel overdag als 's nachts uitgevoerd. Vooral de nachtelijke aanvallen hadden veel succes doordat zij de voorbereidingen voor de de volgende dag te vliegen kamikazevluchten geheel of gedeeltelijk verstoorden.

Middelbare afstand

Bescherming op deze afstand werd verkregen door torpedobootjagers en kleinere vaartuigen uit te zetten als „distant radar picket screen”. Deze schepen die op afstanden van 30 tot 100 km om de vliegdekschepen en andere grote vlooteenheden werden gestationeerd hadden een tweeledige taak, n.l. om tijdig te waarschuwen voor vijandelijke luchtaanvallen en om op te treden als gevechtsleidingscentra voor de eigen jagers. Zij werden hiertoe speciaal uitgerust met radar en andere elektronische apparatuur.

De Japanners hadden al snel in de gaten, dat zij om ongemerkt de vliegdekschepen te kunnen aanvallen eerst de „raderpickets” moesten uitschakelen. Deze kregen het dan ook zeer zwaar te verduren. Er zijn torpedobootjagers geweest die op één dag meer dan dertig kamikaze-aanvallen moesten ondergaan.

Voorts gebruikten de escorte vliegtuigen van de kamikaze's „window” (aluminium strookjes) om

de raderdetectie te verstoren of volgden, gebruik makende van de zonnestand en het wolkendeck, de eigen jagers bij hun terugkeer teneinde zodoende ongemerkt door het radarscherm te komen. Na ontdekking werden de kamikaze's z.s.m. opgevangen door de eigen gevechtsvliegtuigen.

Korte afstand

Door de veranderde dreiging n.l. van die uitgaande van oppervlakteschepen naar die gevormd door de kamikaze's werd het assortiment vliegtuigen op de vliegdekschepen gewijzigd. Het aantal jagers werd belangrijk opgevoerd en de aantallen duik- en torpedobommenwerpers werden naar rato verminderd. Deze maatregel had natuurlijk ook een gunstige invloed op het optreden op lange en middelbare afstand. Voorts werd d.m.v. operations research getracht het optimale antwoord op de kamikaze-aanvallen te vinden. (Operations „research" is de tijdens Wereldoorlog II ontwikkelde methode om aan nieuwe situaties ontstaan door invoering van voorheen onbekend materieel of nieuwe wijzen van tactisch optreden door de vijand het hoofd te kunnen bieden.)

In eerste instantie moest dit antwoord door de eigen „strijdkrachten te velde" worden gegeven. In tweede instantie bleek dat oplossingen konden worden verbeterd door verdere studie in de vorm van operations research. Het probleem werd dan gewoonlijk van twee kanten benaderd n.l. door waarneming (verzameling en groepering van gegevens) en door analyse. Na de tactische verrassing door de vijand werden de „strijdkrachten te velde" gedwongen verschillende tegenmaatregelen te treffen op basis van improvisatie en experimentatie. Indien nu voldoende gegevens van deze „experimenten" konden worden verkregen, kon door statistische analyse gepoogd worden de optimale tactiek vast te stellen. Nu wil het geval, dat juist de kamikaze-aanvallen een goede illustratie leverden voor wat te bereiken is met operations research.

Niettegenstaande vliegtuigdekking (combat air patrol) en luchtverdediging wisten niettemin steeds een aantal kamikaze's door te breken en zich te pletter te storten op de geallieerde schepen. Zodra het duidelijk was dat de duik van de kamikaze gericht was op een bepaald oorlogsschip, kon dit schip óf pogen hem te ontwijken door manoeuvreren, b.v. door te „zigzaggen" óf door te vertrouwen op zijn luchtafweer om de kamikaze af te schieten voordat deze het schip kon

treffen. Het was dus belangrijk te onderzoeken wat de beste methode was „zigzaggen" of te rekenen op de eigen luchtafweer. Teneinde hier een gefundeerd antwoord op te kunnen geven werden gegevens verzameld over 477 kamikaze-aanvallen waarbij het vaststond dat het vijandelijk vliegtuig een kamikaze was in duikvlucht op een bepaald schip. 36% van deze vliegtuigen (172 stuks) raakten het desbetreffende schip. De anderen misten hun doel. Tengevolge van deze 172 „hits" zonken 27 schepen. Een en ander blijkt uit de volgende tabel.

TABEL I

	grote schepen zoals slag- schepen/ kruisers/ vliegdekschepen	kleine schepen zo- als torpedo bootjagers, mijnnevgers, etc.	alle typen schepen
aantal aanvallen	129	348	477
% treffers	44	33	36

Helaas waren van deze 477 gevechtsrapporten slechts 365 voldoende gedetailleerd om het gedrag van het schip en de uiteindelijke toestand van het vliegtuig, dat wil zeggen ernstig beschadigd of vernield tengevolge van luchtafweer of niet, vast te stellen. Deze 365 aanvallen werden geanalyseerd teneinde vast te stellen het % treffers op respectievelijk grote en kleine schepen in relatie tot het feit dat werd „gemanoeuvreed" of niet.

TABEL 2

	grote schepen	kleine schepen	totaal
<i>Manoevrerend</i>			
aantal aanvallen	36	144	180
% treffers	22	36	33
<i>Niet-manoevrerend</i>			
aantal aanvallen	61	124	185
% treffers	49	26	34

Het effect van manoeuvreren

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat grote schepen zoals slagschepen, kruisers en vliegdekschepen scherp moeten manoeuvreren indien aangevallen door zelfmoordvliegtuigen. Het % treffers op

deze categorie schepen is aanzienlijk kleiner indien zij manoeuvreren dan wanneer zij niet-manoeuvreren. Natuurlijk laat de tabel niet zien wat voor manoeuvres er moeten worden uitgevoerd maar toont toch wel duidelijk, dat de grotere schepen er voordeel bij hebben te manoeuvreren indien zij worden aangevallen door kamikaze's. Torpedobootjagers en andere kleine(re) schepen moeten *niet* manoeuvreren met scherpe koerswijzigingen omdat zij dan een groter % treffers incasseren. Uit de tabel blijkt niet hoe deze schepen er af zouden komen indien zij langzame bochten (koerswijzigingen) zouden maken, maar het blijkt dat zij in elk geval geen combinatie van grote snelheden en abrupte koerswijzigingen moeten toepassen.

Waarschijnlijk is de verklaring waarom grote schepen moeten manoeuvreren en kleine niet gelegen in de invloed van snelle manoeuvres op het effect van de luchtafweer. Een en ander mag blijken uit de volgende tabel, welke de %'s kamikaze's geeft, dat ernstig werd beschadigd tijdens de duikvlucht.

TABEL 3

	grote schepen	kleine schepen	totaal
<i>Manoeuvrerend</i>			
aantal aanvallen	36	144	180
% luchtafweer treffers	77	59	63
<i>Niet-manoeuvrerend</i>			
aantal aanvallen	61	124	185
% luchtafweer treffers	74	66	69

De gegevens in deze tabel zijn niet absoluut betrouwbaar. Het oordeel van de officier die het gevechtsrapport opstelde is bepalend of en zo ja in hoeverre het betrokken vliegtuig door luchtafweervuur werd beschadigd. Gelet op de omstandigheden behoeft het niet te verbazen, dat een en ander niet altijd even nauwkeurig geschiedde of duidelijk werd vermeld. Niettemin wijzen de bekende gegevens erop dat het vuur afgegeven door grote schepen even effectief was bij manoeuvreren als bij niet-manoeuvreren. Het vuur afgegeven door kleine schepen daarentegen blijkt minder effectief te zijn geweest indien tijdens het vuren werd gemanoeuvreed. Het verschil tussen 66 en 59% is waarschijnlijk relevant gelet op het aantal onderzochte gevallen. De heen en weer en op en neer gaande beweging van kleinere schepen tijdens het uitvoeren van scherpe manoeuvres verstoort waarschijnlijk de stabiliteit van het

„luchtafweer platform” in zodanige mate, dat ernstig afbreuk wordt gedaan aan dit vuur. Dit schijnt niet het geval te zijn bij de grotere schepen. Een verdere analyse met betrekking tot de soort duikvlucht, van grote hoogte ingezet of van geringe hoogte geeft geen aanleiding de gevonden conclusies te veranderen. Duidelijk blijkt uit de gegevens, dat ongeacht de duikhoek, torpedobootjagers en andere kleinere schepen geen abrupte manoeuvres moeten uitvoeren om kamikaze-aanvallen te ontwijken.

Het effect van de naderingsrichting

De eerste drie tabellen laten zien of manoeuvreren goede of slechte resultaten geeft al naar gelang het type schip. Tot nog toe werd evenwel niet geanalyseerd welke manoeuvres aanbeveling verdienen. Dit aspect kan enigermate worden onderzocht door in de analyse te betrekken de naderingsrichting van de aanvallende vliegtuigen. Een verdeling naar diverse naderingsrichtingen is opgenomen in tabel 4. Gelet op de moeilijkheden verbonden aan het bepalen van de naderingsrichting v.w.b. manoeuvrerende schepen en de invloed van manoeuvres op het effect van het luchtafweervuur zijn in deze tabel alleen niet-manoeuvrerende schepen opgenomen. Bovendien werd, in aanmerking genomen het geringe aantal aanvallen waarvan de terzake vereiste gegevens bekend zijn, geen poging gedaan deze gegevens per type schip te verwerken. Het niet onderverdelen naar type wordt bovendien gemotiveerd doordat alle schepen dezelfde algemene vorm hebben en de *relatieve* verdeling van vuurkracht om alle typen schepen heen nagenoeg gelijk is. Met andere woorden er is geen reden aan te nemen, dat het effect van de naderingsrichting voor de verschillende typen schepen belangrijk zal verschillen.

TABEL 4

	% treffers op schepen	aantal gevallen
<i>Grote duikhoek, inkomend:</i>		
recht van voren	100	1
schuin van links of rechts voor stuur of bakboordzijde	50	6
schuin van links of rechts achter	20	10
recht van achter	38	13
	80	5
<i>Geringe duikhoek, inkomend:</i>		
recht van voren	36	11
schuin van links of rechts voor stuur of bakboordzijde	41	17
schuin van links of rechts achter	57	23
recht van achter	23	13
	39	23

De tabel geeft aanleiding tot twee subconclusies; ten eerste zijn kamikaze's die van grote hoogten hun duik inzetten in alle gevallen met uitzondering van de nadering van stuur-/bakboord in het voordeel ten opzichte van hen die van geringe hoogte op de schepen duiken. In de tweede plaats zijn „laagduikers” die van de stuur-/bakboord kant naderen in het voordeel ten opzichte van de uit dezelfde naderingsrichting aanvallende „hoogduikers”. Als eindconclusie wordt dan ook gesteld, dat een schip betere kansen heeft niet getroffen te worden indien het de stuur-/bakboordzijde draait naar een „hoogduiker” en deze afdraait van een laagduiker. Dit laatste is tegengesteld aan gevestigde meningen in dit opzicht en verdient zeker enige verduidelijking.

Een bespreking van de betrekkelijke veiligheid van schepen tegen aanvallen uit verschillende naderingsrichtingen moet gebaseerd zijn op twee van elkaar onafhankelijke factoren, en wel de hoeveelheid vuur welke kan worden uitgebracht onder een bepaalde hoek (elevatie) en de beschouwing van de relatieve doelafmetingen voor het vliegtuig naderend onder dezelfde hoek. Het is het resultaat van de wisselwerking tussen beide factoren die het uiteindelijke resultaat bepalen. Voor wat betreft vuur is een en ander duidelijk. Een grotere hoeveelheid vuur kan worden uitgebracht vanaf de stuur-bakboordzijde/ dan vanaf boeg of achterstevan. Dit geldt ongeacht de soort duikhoek. Op basis van deze factor alleen zou kunnen blijken, dat het schip altijd het veiligst is wanneer het vliegtuig van stuur-/bakboord nadert ongeacht de duikhoek.

De factor betreffende de doelafmeting is genuanceerder. Eerst moeten in beschouwing worden genomen de grootte van de beoordelingsfouten gemaakt door de kamikazepiloten met betrekking tot de afstand (lengte) en zijwaartse hoek (breedte).

Voor wat betreft duiken van grote hoogte, waarbij uitschieters d.w.z. „missers” van 500 yard en meer buiten beschouwing worden gelaten zijn de gemiddelde fouten voor wat betreft het „crashpunt” ongeveer 50 m (lengte) en 15 m (breedte). De afstandsfout wordt gemeten ten opzichte van de baan van het vliegtuig en de zijwaartse hoekfout eveneens ten opzichte van de baan van het vliegtuig, aannemende dat de brugopbouw van het schip het richtpunt is. Uiteraard zijn deze getallen vrij ruw als gevolg van het minder accuraat zijn van de gevechtsrapporten. Toch zijn zij nauwkeurig genoeg om vast te stellen dat de lengteafwijking ongeveer drie keer zo groot is als de

breedteafwijking. Teneinde profijt te trekken van deze verdeling is het noodzakelijk de kleinste afmeting van het schip in de lijn te brengen van de baan van een „hoogduiker” of met andere woorden: een „hoogduiker” moet aan stuur-/bakboord worden „opgevangen”.

Voor wat betreft beide factoren geldt derhalve dat het schip het veiligst is voor een van grote hoogte duikend vliegtuig indien dit aan stuur-/bakboord nadert.

Voor wat betreft een „laagduiker” ligt het probleem enigszins anders. Indien de zijwaartse afwijking klein genoeg is en de kamikaze slechts een paar meter boven het water vliegt is het duidelijk dat lengtefouten van geen betekenis zijn. De kamikaze vliegt eenvoudig door tot hij het schip raakt. Anders gezegd een erg breed doel is voor de „laagduiker” gunstig ongeacht de naderingsrichting, bovendien speelt de lengteafwijking in dit geval geen rol. In een dergelijk geval moet worden geprofiteerd van de zijwaartse afwijking en dient de kleinste afmetingen van het schip in de baan van de kamikaze te worden gebracht d.w.z. stuur-/bakboord moet van het aanvallende vliegtuig worden afgedraaid.

Voor „laagduikers” geldt dus enerzijds dat het presenteren van de stuur-/bakboordkant aan het aanvallende vliegtuig de grootste vuuruitwerking geeft maar dat anderzijds door de grotere doelafmetingen het bijzonder gevaarlijk is deze zijkant te presenteren. De getallen in tabel 4 leren ons, dat de tweede factor zwaarder weegt. Bevestiging van deze resultaten worden verkregen door een aparte analyse van gegevens betreffende manoeuvrerende torpedootjagers. In tabel 5 worden deze gegevens getoond, gecategoriseerd naar duikhoek en of de torpedootjager stuur-/bakboord náar of van de kamikaze af had gekeerd.

TABEL 5

	% treffers	aantal gevallen
<i>Hoogduikers</i>		
a. manoeuvrerend om stuur-/bakboord te presenteren	17	6
b. manoeuvrerend om stuur-/bakboord weg te draaien	73	11
<i>Laagduikers</i>		
a. manoeuvrerend om stuur-/bakboord te presenteren	67	9
b. manoeuvrerend om stuur-/bakboord weg te draaien	45	11

Uit deze gegevens blijkt dat een manoeuvrerende

torpedobootjager stuur-/bakboord naar een „hoogduiker” moet draaien. Ook wordt aangetoond, maar minder overtuigend, dat de torpedobootjager stuur-/bakboord niet moet presenteren aan een „laagduiker”. Hoewel het aantal gevallen in de tabel klein is, bevestigen deze gegevens derhalve het resultaat van de analyse van de invloed van de naderingsrichting op niet-manoeuvrerende schepen.

Aanbevolen tactiek

Op basis van deze operations research werd aanbevolen:

1. Alle schepen dienen te trachten stuur-/bakboord te presenteren aan „hoogduikers” en hun boord af te wenden van „laagduikers”. Deze aanbeveling is gebaseerd op de aanname dat de naderingsrichting weinig verschil maakt uit oogpunt van toegebrachte schade bij een treffer. Indien in werkelijkheid alsnog zou blijken dat de toegebrachte schade gerelateerd is aan de naderingsrichting kan het noodzakelijk zijn deze aanbeveling te herzien.
2. Slagschepen, kruisers en vliegdekschepen moeten scherpe manoeuvres uitvoeren om kamikaze's te ontwijken.

3. Torpedobootjagers en overige kleine(re) schepen moeten *langzaam* manoeuvreren teneinde de gunstigste positie ten opzichte van de kamikaze in te nemen. In elk geval moeten deze manoeuvres niet zo snel worden uitgevoerd, dat het effect van hun luchtafweervuur ongunstig wordt beïnvloed.

Het belang van bovenstaande tactiek wordt geïllustreerd doordat slechts 29% van de aanvallen op schepen die deze tactiek hebben toegepast succes voor de vijand opleverden tegen 47% van de aanvallen op schepen die een andere tactiek toepasten.

Aannemende, dat de 477 onderzochte gevallen representatief zouden zijn, zou dit betekenen dat per 1000 aanvallen bij toepassing van de aanbevolen tactiek er 290 treffers moeten worden gecasseerd tegen 470 zonder toepassing van deze tactiek en tegen 360 treffers indien het aan het beleid van de individuele commandanten zou worden overgelaten geëigende tengenmaatregelen te nemen. M.a.w. toepassing van de aanbevolen tactiek voorkomt per 1000 kamikaze-aanvallen tenminste 70 treffers. Uitgaande van het feit dat per 6.4 treffers één schip zinkt, komt dit neer op het behoud van tenminste 11 schepen. De verliezen aan personeel zullen dan naar verhouding verminderen.

VI DE INVLOED VAN DE KAMIKAZE OP DE OORLOGVOERING IN DE PACIFIC. 1944/1945

Algemeen

De invloed van de kamikaze op de oorlogvoering kan op drie gebieden worden beschouwd, te weten op strategisch, op logistiek en op tactisch gebied. Zoals uit de geschiedenis van de kamikaze blijkt, is dit als een bepaalde tactiek aanvankelijk alleen gebruikt op een bepaald strijdtoneel. De kamikaze behoort typisch tot het domein van de tactiek. Uiteraard hebben de tactische resultaten invloed op de logistiek en de strategie. Het is in dit raam dat de wederzijdse verliezen ten gevolge van de kamikaze nader moeten worden bezien.

De wederzijdse verliezen

1. Alvorens deze verliezen weer te geven enkele opmerkingen vooraf:
 - a. De Japanse gegevens zijn onvolledig en gebaseerd op officiële gevechtsrapporten v.z.v. beschikbaar. In deze gegevens zijn voornamelijk

die van de Marine Luchtvaart opgenomen. Hoewel de Marine op grotere schaal aan de kamikaze operaties heeft deelgenomen dan het leger is hierdoor een grote onnauwkeurigheid binnengehaald. Voorts is er geen duidelijke scheiding gemaakt tussen daadwerdlijke kamikaze's en escorte vliegtuigen. Uit diverse rapporten mag worden geconcludeerd, dat de verhouding gesneuvelde kamikaze's: gesneuvelde escortepiloten 4 : 1 kan zijn geweest.

- b. De Amerikaanse gegevens zijn afkomstig uit de officiële geschiedschrijving, gebaseerd op gevechtsrapporten en andere officiële documenten zoals gepubliceerd in de U.S. Naval Chronology, World War II. De vermelde Amerikaanse verliezen slaan zowel op de Marine als op de Leger kamikaze's (waarvan dus geen officiële gegevens bekend zijn). Aangekend wordt, dat vele schepen door meer dan één kamikaze zijn getroffen.
2. Tengevolge van de Marine kamikaze-opera-

ties gingen 1228 vliegtuigen verloren; hierbij zijn de escorte vliegtuigen inbegrepen. Nagenoeg alle vliegtuigen hadden slechts één piloot. Uitgaande van de verhouding 4 : 1 hebben er bij deze operaties circa 1000 kamikaze's hun fatale duik uitgevoerd. Aannemende, dat door het Leger *maximaal* eenzelfde aantal kamikaze's werd ingezet met dezelfde verliesverhoudingen dan zouden er dus totaal 2500 vliegtuigen verloren zijn gegaan en hebben circa 2000 piloten hun leven als kamikazepiloot beëindigd.

3. De Japanse Marine schatte de Amerikaanse verliezen op 81 schepen gezonken waaronder 6 vliegdekschepen en 1 hulpvliegdekschip en 195 schepen beschadigd. De daadwerkelijke Amerikaanse verliezen waren 34 schepen gezonken, waaronder 3 hulpvliegdekschepen en 288 beschadigd. De Japanse Leger schattingen ontbreken; er is ook geen verhouding te vinden voor de effectiviteit tussen Marine en Leger kamikaze's. Wel mag worden aangenomen, dat het aandeel van Leger kamikaze's bij een eventuele Amerikaanse invasie op de Japanse eilanden aanmerkelijk groter zou zijn geweest dan dat van de Japanse Marine, die een groot gedeelte van haar „kruit” bij Okinawa had verschoten.

4. Uit de Amerikaanse rapporten blijkt tevens, dat de 322 schepen werden getroffen door totaal 403 kamikaze's. Behalve de Amerikaanse schepen, zijn nog enkele Britse schepen door kamikaze's geraakt. De Britse verliezen tengevolge van deze aanvallen zijn evenwel een fractie van die van de Amerikaanse en worden verder buiten beschouwing gelaten. Onder voorbehoud zou uit het bovenstaande kunnen worden geconcludeerd dat per 5 kamikaze's, één schip werd getroffen. Voorts gingen 300 á 400 vliegtuigen op de getroffen vliegdekschepen verloren.

V.w.b. de Amerikaanse personeelsverliezen lopen de schattingen zeer uiteen. Uit diverse bronnen kan onder groot voorbehoud worden opgemaakt, dat er tengevolge van alle kamikaze-operaties circa 6800 Amerikanen sneuvelden en ongeveer 9300 werden gewond. Hierbij dient niet te worden vergeten, dat in deze aantallen ook zijn begrepen de verliezen toegebracht door de escorte vliegtuigen.

Wanneer wij nu eens aannemen, dat er geen kamikaze-aanvallen zouden zijn geweest, maar dat de hierbij ingezette vliegtuigen op conventionele wijze zouden zijn gebruikt, dan mag uit de resultaten van voorgaande conventionele aanvallen de conclusie worden getrokken dat de Japanse verliezen aan vliegtuigen nagenoeg gelijk zouden zijn

gebleven. De Amerikaanse verliezen daarentegen zouden zijn teruggebracht tot een fractie van die teweegebracht door de kamikaze's. De verliezen van de vloot hadden tot gevolg, dat de scheepswerven in Californië vol lagen met oorlogsschepen, die ter reparatie helemaal naar Amerika moesten worden teruggestuurd, gedeeltelijk zelfs naar de werven aan de Oostkust.

V.w.b. Japan waren de logistieke consequenties veel geringer. De gebruikte vliegtuigen waren van eenvoudige constructie en/of verouderd. Snel te maken derhalve. De verliezen tengevolge van de campagnes in de Filipijnen en op Okinawa waren in augustus 1945 ruimschoots goed gemaakt; en waren ruim 5000 kamikazevliegtuigen paraat voor de „last ditch” verdediging van de Japanse hoofdeilanden. De logistieke gevolgen voor de Amerikanen moeten worden vertaald op strategisch gebied. De invloed van de geleden verliezen deed een gebrek aan schepen ontstaan. Schepen die nodig waren voor de a.s. invasie van de Japanse eilanden. Voorts kon hierdoor minder potentiëel aan vliegdekschepen/vliegtuigen tegen Japan zelf worden ingezet. Bovendien was het wel duidelijk, dat de kamikaze-aanvallen bij een landing op de Japanse eilanden in hevigheid aanzienlijk zouden toenemen. De admiraals Nimitz en Halsey maakten zich hierover ernstig bezorgd. Zoals reeds werd vermeld werden operations research experts aan het werk gezet om een optimale nabijverdediging tegen de kamikaze's te ontwerpen. De censuur werd ingeschakeld met een tweeledig doel, n.l. om te voorkomen, dat het Japanse opperbevel concrete aanwijzingen zou krijgen omtrent de toegebrachte verliezen en om paniek te voorkomen bij de Amerikaanse strijdkrachten. De geheimhouding kon tot het begin van de Okinawa gevechten bewaard blijven. Toen het niet langer mogelijk was e.e.a. verborgen te houden werd het officieel vrijgegeven. Toevallig gebeurde dit op dezelfde dag (12 april) 1945 dat President Roosevelt overleed. Het kamikaze nieuws viel hierdoor in het niet.

In „Corregidor, The Sage of a Fortress” stellen de beide schrijvers James H. Belote en William M. Belote, dat wanneer de kamikaze operaties eerder waren begonnen b.v. in 1942 of 1943, de oorlog hierdoor waarschijnlijk vele jaren zou zijn verlengd. Maar eind 1944 en in 1945 hadden de Amerikanen zoveel schepen met zoveel luchtafweer, dat kamikaze's de oorlogskans niet meer konden keren.

Samuel E. Morison komt in „The Two Ocean War” tot de conclusie, dat indien de Amerikanen

hadden moeten landen op de Japanse eilanden de oorlog zeker niet in augustus 1945 zou zijn beëindigd. De geprojecteerde invasie van Kiusju en Honshu (operaties OLYMPIC en CORONET) in de herfst en winter 1945-1946 zouden aanleiding hebben gegeven tot voortdurende gevechten van man tegen man tot op de laatste meters Japans grondgebied. Geheel Japan zou tot een zelfmoordmaatschappij worden omgevormd. Japan mocht dan wel geen vloot meer hebben, het had nog voldoende gevechtsvliegtuigen (ruim 5000 kamikaze toestellen en nog eens 5000 voor conventionele operaties).

Er waren meer dan 1 miljoen man onder de wapenen. Er was ruim voldoende munitie beschikbaar. Alle burgers op Kiusju kregen lessen in zwaardvechten. Overal werden bunkers aangelegd. Geheel Japan was in de ban van de spreuk: „Honderd miljoen mensen zullen eervol sterven”. De mening, dat Japan medio augustus geen militaire capaciteit meer zou hebben is een fabel. Het defensief potentieel was nog aanzienlijk. Zonder de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki zou de oorlog alleen door een succesvolle invasie tot een einde zijn gekomen. Deze invasie zou waarschijnlijk – mede tengevolge van de kamikaze-aanvallen – met ongekende verliezen gepaard zijn gegaan. Temeer daar de kamikaze's hun aandacht ditmaal zouden richten op de transportschepen en de landingsvaartuigen en de Amerikaanse radarschermen tengevolge van de korte afstand tussen de kamikaze-opstijgplaatsen en de schepen onvoldoende waarschuwingstijd aan de verdediging zouden geven. Verrassing zou derhalve in vele gevallen door de kamikaze's kunnen worden bereikt en het probleem zou dan zijn hoe tijdig voldoende luchtafweervuur op de kamikaze te concentreren opdat het vliegtuig zou kunnen worden gestopt voordat het-zelfs met een dode piloot aan de stuurknuppel- door zijn duiksnelheid op het doel te pletter zou vallen. Daarna zou de Japanse tegenstand moeizaam meter voor meter moeten worden neergeslagen. Het vereist geen profetische blik zich de zeer grote verliezen aan beide zijden voor te stellen.

Hoewel mag worden geconcludeerd dat de kamikazetactiek de krijgskans niet heeft kunnen keren, mag niet uit het oog worden verloren dat het gelukkig niet tot een hoogtepunt in het kamikaze optreden is gekomen. Tactisch gezien was gelet op de oorlogssituatie, de gegeven middelen en i.h.b. de Japanse volksaard de kamikaze voor de Japanse strijdkrachten een logisch antwoord op het steeds groter wordende en

dichter bij de Japanse hoofdeilanden komende Amerikaanse oorlogspotentieel. Overigens kun-wij ons aansluiten bij admiraal Suzuki, de Japanse minister-president, die tijdens de Japanse capitulatie verklaarde dat vanuit strategisch standpunt bezien de kamikaze's een produkt waren van de nederlaag. Rest het antwoord op de vraag of het kamikaze resultaat de offers van ongeveer 2000 jonge mannen waard is geweest? Het antwoord zal afhankelijk zijn van de levensbeschouwing van de persoon die dit moet geven. Het zal na het voorgaande duidelijk zijn dat het antwoord van de toenmalige Japanse militairen – in tegenstelling tot dat van de westerling – een volmondig ja is geweest. Hiertoe mag nog eenmaal admiraal Onishi aan het woord komen:

„Deze jonge mannen, slecht geoefend, uitgerust met verouderd materieel en in de numerieke minderheid zijn zelfs bij de conventionele wijze van oorlogvoeren gedoemd te sterven. Laat hun dood dan niet tevergeefs zijn maar een zo groot mogelijke bijdrage betekenen voor de verdediging van Japan”.

Conclusie t.a.v. het fenomeen kamikaze

Het is niet waarschijnlijk, dat enig ander volk dan het Japanse in deze twintigste eeuw de zelfmoord als officiële krijgsmethode zou hebben geaccepteerd. Eeuwenlange indoctrinatie, vooral na 1868, van het gehele volk en in het bijzonder de strijdkrachten hebben dit mogelijk gemaakt. Hierbij moet worden bedacht, dat de dood voor de Japanner minder angstaanjagend is dan b.v. voor de Westerse mens. Hij denkt ook na de dood in nauw contact met de levenden te blijven, hetgeen de dood minder absoluut maakt. Dit geeft enerzijds inspiratie tot dapper gedrag, anderzijds tot het gemakkelijk geven van het leven. Op het moment dat de materiële middelen niet toereikend waren voor het winnen van de oorlog werd op koel rationele wijze naar een oplossing gezocht en gevonden in de combinatie van de moderne machine met de menselijke geest. De mens werd hierbij (bij gebrek aan technische hulpmiddelen als besturingsmechanisme) gebruikt van een „mensgeleidprojectiel”. Als zodanig heeft de kamikaze zeer zeker aan zijn doel beantwoord. Niettegenstaande het gebrek aan vliegtuigen, piloten, vliegtuigbrandstof (gedwongen korte actieradius) en andere faciliteiten zijn de kamikaze's zeer effectief geweest. Een handicap was de onenigheid tussen de Marine en het Leger over de kamikaze operatiën die de massale inzet en de

coördinatie bemoeilijkte. De Marine zag n.l. de slag om Okinawa als het „laatste gevecht”, terwijl het Leger zijn krachten bewaarde voor het gevecht om de Japanse hoofdeilanden. Een andere controverse betrof het doel van de kamikaze's. De Marine was zoals wij reeds zagen geobsedeerd door de vliegdekschepen. Zij concentreerde de kamikaze-aanvallen derhalve op deze schepen in de hoop door het uitschakelen hiervan het lucht-overwicht te kunnen herwinnen. Het Leger was meer geporteerd voor het doen zinken van transportschepen en landingsvaartuigen onder het motto: „indien er geen Amerikanen landen, kunnen zij ons ook niet overwinnen”.

Het laat zich dan ook aanzien, dat het hoofdstuk van de geschiedenis genaamd „Kamikaze” – gelukkig – abrupt is beëindigd zonder zijn climax te vinden in de invasie van de Japanse eilanden. Wie weet welke wending de geschiedenis zou hebben genomen indien de „Goddelijke Wind” – hoe onwaarschijnlijk het ook mag klinken – er voor de tweede keer in zou zijn geslaagd Japan te redden.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

I BOEKEN EN RAPPORTEN

Benedict, Ruth, *The Chrysanthemum and the Sword, Patterns of Japanese Culture*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1946.

Hadland Davis, F., *Mythen en Legendes van Japan*, voor Nederland bewerkt door B. C. Goudsmit, W. J. Thieme en Cie, Zutphen zonder jaartal.

Lord Russell of Liverpool, *Bushido, de gesel van de rijzende zon, de Bezige Bij*, Amsterdam, 1958 (*The Knights of Bushido*).

Bigler Rolf R., *De naamloze soldaat, een sociologische schets van de militaire organisatie, UPR*, Rotterdam, 1965.

Nitobe, Inazo, *The soul of Japan*, 1900.

Vaughen, J. B., *The Land and People of Japan*, Lippincott Company, Philadelphia, 1952.

Craig, W., *The Fall of Japan*, The Dial Press, New York, 1967.

Mas a take Okumiya en Jiro Horikosh en Martin Caidin, Zero, E. P. Dutton & Co, inc. New York, 1956.

U.S. Army in World War II, *The War in the Pacific, Leyte, the return to the Philippines* by M. Hamlin Cannon, Office of the Chief of Military History, Department of the Army, Washington, D.C., 1954.

Yasuo Kuwahara en Gordon T. Alfred, Honshu, The Harborough Publishing Co, LTD, London, 1957.

Rikihei Inoguchi, Tadeshi Nakajima, Roger Pineau, *The Divine Wind, Japan's Kamikaze Force in World War II*, I.S.A. Naval Institute, Annapolis, MD, 1958.

History of U.S. Naval Operations in World War II, volume XIV, *Victory in the Pacific 1945* by Sameul Eliot Morison, Little, Brown and Company, Boston, 1960.

Louis L. Snijder, *De Oorlog, de geschiedenis van de jaren 1939-1945*, N.V. Koninklijke Uitgeverij Erven J. J. Tijl, Zwolle, 1960 (Nederlandse vertaling C. Kila).

Morison, S. E., *The Two Ocean War, a short history of the U.S. Navy in the second World War*, Little Brown and Company, Boston, 1963.

Belote, James H., en Belote, William M., *Corregidor, the sage of a fortress*, Harper and Row, New York, 1967.

Morse, Philip M. en Kimball, George E., *Methods of Operations Research*, John Wiley & Sons Inc. New York, 1956.

II TIJDSCHRIFTARTIKELEN

Soldat und Technik 12-19-1967: *Die Versenkung der Eilath*.

Military Review, January 1954: *Riki hei inoguchi en Tadaski Nakajima, The Kamikaze Attack Corps*, U.S. Naval Institute Proceedings, September 1953.

U.S. Naval Institute Proceedings, June 1957: *R. L. Wehrmeister, Divine Wind over Okinawa*.

Marine Corps Gazette, July 1955, D. J. Carrison, *Death rode the Divine Wind*.

Royal Air Force Flying Review, June 1961, *The Suicide Blade*.

Motivatie en moreel met het oog op militair leiderschap

*Goed verloren – wat verloren
Bloed verloren – veel verloren
Moed verloren – alles verloren
(oud rijmpje)*

Inleiding

Zodra wij ons afvragen „*waarom*” doet een mens dit of dat, vragen wij naar zijn motivatie.

Bij motivatie denken wij aan innerlijke drijfveren of beweegredenen, die het gedrag van de mens of van het dier m.b.t. doelstrevingen regelen. Voor ons doel zullen wij ons echter zo goed als uitsluitend met de menselijke motivatie bezig houden. Als voornaamste aspecten van het gemotiveerde gedrag treden naar voren *volhardende activiteit, richting en doel*. Zodoende is motivatie steeds met *actueel gedrag* verbonden, hetgeen impliceert, dat de doelgerichtheid van de motivatie het subject steeds weer voor een keuze plaatst, zodat – althans voor de bewuste motivatie – ook een *selectief* aspect naar voren treedt.

Nu is het menselijk handelen juist door dit selectief aspect *zedelijk* bepaald, want zodra de mens als redelijk zedelijk wezen moet kiezen, dringt het dilemma „goed of kwaad” zich aan hem op. En juist omdat motivatie steeds met actueel gedrag verbonden is, zijn motivatie en moreel bij de mens moeilijk te scheiden. Moreel duidt n.l. een zedelijke verplichting aan en ziet op het al of niet bezitten van de vereiste motivatie m.b.t. de te volbrengen taak.

Men kan moreel omschrijven als: „innerlijke bereidheid tot plichtsvervulling” of ook wel als: „morale is wanting to do what you have to do”. Nu komen wij in de sociale psychologie het woord „moreel” ook wel in andere betekenissen tegen, o.a. in de zin van „tevredenheid”. Groepsmoreel ziet dan op de mate van tevredenheid van de leden van de groep en deze tevredenheid kan zowel betrekking hebben op de sociale relaties tussen de

leden onderling als op de te verrichten taak. Dat deze twee betrekkingen elkaar niet steeds dekken is uit verscheiden onderzoekingen gebleken. Zo kwam bij nasporingen bij infanterie-afdelingen aan het licht, dat groepscohesie alleen dan de effectiviteit van de te volbrengen taak ten goede kwam, als de manschappen zich sterk met het leger verbonden voelden. Nu denkt men in de strijdkrachten in de regel bij „moreel” zowel aan „teamgeest” als aan „innerlijke bereidheid tot plichtsvervulling”, weshalve wij het begrip moreel in deze dubbele betekenis zullen gebruiken.

A. Motivatie en verwante begrippen

Om tot een beter begrip van motivatie te komen, zullen wij het met enige verwante begrippen vergelijken.

Motief

Motief onderscheidt zich van motivatie doordat het zich niet behoeft te manifesteren in het gedrag, maar ook als *dispositie* aanwezig kan zijn. Het motief om gevaar te ontlopen blijft als dispositie aanwezig, ook al dreigt er geen actueel gevaar.

Opm. In de vakliteratuur worden de begrippen „motief” en „motivatie” niet steeds in dezelfde betekenis gebruikt. Sommige auteurs (Atkinson, Hermans) zien „motief” uitsluitend als een *dispositie*, als een eigenschap van de persoonlijkheid en spreken van „motivatie” als het motief zich actualiseert in manifest gedrag, terwijl Drenth daarentegen juist „motief” met actueel gedrag verbindt en „motivatie” beschouwt als een aspect, n.l. het aspect van de intensiteit van het motief. Atkinson geeft de volgende formule:

Motivation = f (Motive × Incentive × Expectancy)

d.w.z. dat de motivatie afhankelijk is van de dispositie, de prikkel van buiten en de verwachting. Zo zal bijvoorbeeld het studiegedrag van iemand afhankelijk zijn van zijn dispositie tot de bepaalde studie, de aansporing van uit zijn milieu en van de verwachting, die hij ten aanzien van die studie koestert.

Reflex

Reflexief gedrag rekent men in de regel niet tot motivatie. Een reflex kenmerkt zich nl. doordat hij een vast antwoord geeft op een vaste prikkel.

Drift

Drift en motivatie zijn nauw aan elkaar verbonden. Een drift heeft echter betrekking op een algemene, onbewuste en aangeboren drijfkracht, terwijl een motivatie specifiek is, zowel bewust als onbewust kan zijn en evenzeer aangeleerd kan zijn als aangeboren. Honger is een aangeboren drift, maar de voorkeur voor het eten van rijst i.p.v. aardappelen of omgekeerd is een aangeleerde motivatie. (Sommige Amerikaanse psychologen o.a. D.C.Mc. Clelland gaan er van uit, dat alle motivaties aangeleerd zijn). Vaderlandsliefde van een officier kan vermengd zijn met een onbewust streven naar macht en een verlamde arm van een soldaat – ontstaan ten gevolge van een schampschot – kan bij de betrokken militair duiden op een onbewuste motivatie het gevecht te ontlopen.

Honger, dorst, seksualiteit, het vermijden van pijn e.d. behoren tot het driftleven, maar het op zoek zijn naar eten en drinken, het zich met erotische bedoelingen wenden tot het andere geslacht en het streven pijn te stillen, behoren – daar dit met actueel gedrag verbonden is – tot het terrein van de motivatie.

Hoewel bij een drift vaak een specifiek fysiologische betrekking is vast te stellen (honger, dorst), is dit niet het geval bij o.a. nieuwsgierigheid en activiteitsdrang.

Instinct

Instinct en drift worden vaak met elkaar verward. Instinct echter *verwijst* slechts naar doelgericht gedrag, dat karakteristiek is voor de soort. Het ziet op aangeboren *kennis* en niet op aangeboren drijfveren. Men onderscheidt deze begrippen wel als volgt:

een drift zegt *wat* er moet gebeuren (nestbouw, eten, e.d.) en een instinct zegt *hoe* het moet gebeuren (wijze van nestbouw, geschikt voedsel e.d.)

Opm.: Vele – voornamelijk Angelsaksische – psychologen ontkennen de aanwezigheid van instincten bij de mens.

Emotie

Emotie onderscheidt zich van motivatie, doordat *doelgerichtheid* er aan *ontbreekt*. Een emotie is echter wel vaak een aanleiding, een stimulans voor het ontstaan van een motivatie.

Reden

Men spreekt van reden voor zover de motivatie *bewust* is. Reden en motivatie kunnen elkaar volkomen dekken, maar kunnen ook met elkaar in strijd zijn. Men kan bijvoorbeeld een dure jas kopen tegen de kou, maar er tevens onbewust er een ander de ogen mee uit willen steken.

Argument

Een argument is een motief, dat men tegenover anderen laat gelden. Het is meer een denkproduct dan een drijvende kracht.

Willen

Men spreekt van willen, als de motivatie in *hoge mate bewust* is, het subject een *klare doelvoorstelling* heeft en de persoon een zekere *krachtsinspanning* beleeft om het doel te bereiken.

Vele psychologen vermijden de woorden „willen” en „de wil”. omdat hieraan het begrip *verantwoordelijkheid* gekoppeld is en dit is geen psychologisch maar een ethisch begrip. Zoals wij gezien hebben, geldt dit ook voor het woord „moreel”. Psychologie en ethiek zijn echter in het gedrag van de mens in het algemeen en zeker in dat van de militair moeilijk te scheiden. Immers de stimulus, die van een bepaald bevel uitgaat, roept niet alleen een psychologische response op, maar kan bij de militair ook de ethische vraag doen rijzen of het „Befehl ist Befehl” in dit geval verantwoord is.

Opmerking: Een moeilijkheid bij de bestudering van motivatie ligt nog hierin, dat aan een en dezelfde actie twee of meer verschillende motieven ten grondslag kunnen liggen en dat twee of meer verschillende acties voort kunnen sproeten uit één motief. Als bijvoorbeeld twee jonge dienstplichtigen verzoeken om opgeleid te worden tot verpleger of hospitaalsoldaat, kan de ene dit doen, omdat hij in het burgerleven verpleger is en zo zijn beroepsbekwaamheid op peil tracht te houden en

de andere, omdat hij geen wapens wil dragen. Met het doel om snel promotie te maken zal de een uitermate hard gaan werken en daarbij volkomen fair blijven, terwijl de ander naar boven zal likken en naar beneden zal trappen.

B. Motivatie-theorieën

Het wetenschappelijk onderzoek betreffende motivatie is nog van vrij recente datum. Dit verklaart wellicht ten dele, dat er nog weinig overeenstemming bereikt is tussen de verschillende theorieën over dit onderwerp en de daarmee verband houdende indelingsschemata. Bovendien speelt het wijsgerig uitgangspunt van de onderzoekers hierbij tevens een rol van betekenis. Welke motieven men zoal zal onderkennen, welke men als oorspronkelijk en welke als afgeleid zal beschouwen, houdt nl. verband met de visie, die men op de mens heeft. Een paar van deze theorieën zullen wij wat nader onder de loupe nemen.

1. De Psycho-analytische Theorie

Ziet men bijvoorbeeld met de psycho-analytici zoals Freud c.s. de mens als een wezen, dat in feite alleen door zijn sexuele en agressieve driften, die uitsluitend op lustbevrediging uit zijn, beheerst wordt, dan zal men elke motivatie hiertoe trachten te herleiden. Het roken wordt dan een uiting van orale sexualiteit, een postzegelverzamelaar is nog gefixeerd aan het anale stadium van zijn ontwikkeling en iemand, die het beroep van militair heeft gekozen, tracht hierin slechts zijn agressieve driften te sublimeren. Kunst, wetenschap en religie zouden ontstaan zijn, doordat de mens gefrustreerd werd bij het zoeken naar lustbevrediging.

Nu is het zoeken van genot in het leven van de mens ongetwijfeld een belangrijke motivatie. Het gedrag van het kleine kind – tot zegge een jaar of twee – schijnt wel geheel en al met het psychologisch hedonisme verklaard te kunnen worden: het zoekt duidelijk bevrediging van zijn lusten en probeert alle onaangenaamheden te ontwijken. Maar ook schoolkinderen en volwassen mensen streven naar lustbevrediging en geluk en trachten pijn te vermijden. Sport en spel, lekker eten, feestjes met Wein, Weib und Gesang worden alom en ook nog bij dreigende gevaren gezocht. Bekend is, dat aan de vooravond van de slag bij Waterloo op het feest, dat Wellington zijn officieren te Brussel aanbood, druk werd gedanst. Het zou evenwel gewaagd zijn te beweren, dat

soldaten louter voor hun plezier – om hun agressie bot te vieren – urenlang door de modder kruipen om een vijandelijke stelling onder vuur te kunnen nemen, waarbij de kans om het leven er bij in te schieten een levensgrote realiteit is. Trouwens ook tijdens de hitte van het gevecht, zoekt bij een goed gedisciplineerd leger hoogstens een enkeling zijn heil in de vlucht. Ook het achterzeilen van z'n schip komt, ondanks het feit, dat het thuis bij vrouw en kind zo fijn is, maar sporadisch voor. Nu kan plichtsvervulling eveneens satisfactie geven en plichtsverzaking schuldgevoelens oproepen, maar daarmee is nog geenszins bewezen, dat men z'n plicht vervult louter en alleen om deze positieve gevoelens deelachtig te worden c.q. om aan de negatieve gevoelens inherent aan plichtsverzaking te ontkomen. Het is meer plausibel aan te nemen, dat moreel, respectievelijk het ontbreken van moreel, hierbij de leidende factor is.

2. De Individualpsychologische Theorie

Voor de Individualpsychologie (Adler, Künkel), die de mens enkel als een sociaal wezen ziet, is elke motivatie in feite een poging tot aanpassing aan de gemeenschap. De gemeenschap staat in deze theorie centraal en de mens is daarom alleen te begrijpen in zijn relatie tot de gemeenschap. Hij heeft een aangeboren gemeenschapsgevoel en van daaruit moet men al zijn daden beoordelen. Als het streven naar de gemeenschap van buiten af geremd wordt, ontstaan er bij de persoon in kwestie m.w.g.'s (minderwaardigheidsgevoelens). Hij blijft evenwel streven naar een plaats in de gemeenschap (milieu, beroep, gezin), omdat dit zijn aard is. Hij wil erkend worden en tracht zijn m.w.g.'s te boven te komen. Gelukt dit niet langs de geordende weg (prestaties bijv.), dan zal hij sluiptwegen gaan bewandelen. Hij zal dan door onmaatschappelijk gedrag zijn doel trachten te bereiken.

Een slechte aanpassing kan zodoende leiden tot liegen, stelen, ruzie zoeken, opscheppen, drankmisbruik, angst, enz. enz. en uiteindelijk tot een neurose. Een goede aanpassing daarentegen doet alle problemen verdwijnen als sneeuw voor de zon. Voor het verkrijgen van een goede aanpassing zijn moed (moreel) en inzicht onontbeerlijk. Nu is de mens ongetwijfeld een sociaal wezen, dat daarom isolatie moeilijk kan verdragen. Deze geeft hem angst. Het ergens bijbehoren is voor hem inderdaad een levensbehoefte. Op de grote waarde van de kleine primaire groep wordt in de

strijdkrachten dan ook terecht de nadruk gelegd en een tweepersoons schuttersput is daarom in de eerste plaats van psychologische betekenis. Evenzo is te begrijpen, dat streng arrest om zijn eenzame opsluiting vaak zo moeilijk te verdragen is. Evenwel heeft niet iedereen evenveel behoefte aan gemeenschap. Velen hebben evenzeer behoefte aan privacy, welk gemis zich bijvoorbeeld aan boord van een oorlogsschip gemakkelijk doet gevoelen. Ook bevredigt het niet de motivatie van elk onmaatschappelijk gedrag en van elk conflict terug te voeren tot de aanwezigheid van m.w.g.'s. Zo kan een kind overmatig snoepen, alleen omdat zijn lichaam veel suiker nodig heeft. Het is evenmin aannemelijk, dat als een leerling op school niet mee kan komen, dit uitsluitend zijn oorzaak zou vinden in het onaangepaste gedrag van de leerling. Gebrek aan voldoende intelligentie zal hier wel even vaak zo niet vaker een rol spelen.

Evenzeer is het ten onrechte als men een commandant op grond van het feit, dat hij met krachtige hand de discipline van een gedemoraliseerde troep tracht te herstellen, een gebrek aan aanpassingsvermogen verwijt.

3. De Homeostatische Theorie

De homeostatische theorie (*Clark Hull*) gaat er van uit, dat de mens als elk organisme streeft naar behoud en herstel van evenwicht. Bij honger vraagt het lichaam om voedsel; bij warmte gaat het transpireren; bij vermoeidheid zoekt het rust; bij pijn trekt het zich terug; bij een te groot suikergehalte in het bloed scheidt de pancreas insuline af; bij zuurstofgebrek wordt de ademhaling intensiever, enz. enz. Het reguleringssysteem, dat de homeostasis (feedback of terugkoppeling) regelt, is gelegen in de hypothalamus, een deel van het diëncefalon of de tussenhersenen.

Dat wij gaan eten, als wij honger hebben en warmte zoeken als wij het koud krijgen, is met de homeostatische theorie volledig te verklaren. Tot op zekere hoogte kiest de mens zelfs die voedingsstoffen, waar zijn lichaam het meeste behoefte aan heeft. Dit kan men n.l. concluderen uit een experiment, dat men gedaan heeft en waarbij men zeer jonge kinderen verscheidene jaren achter elkaar hun eigen voedsel liet kiezen: „cafeteria-voeding”. Uit dit experiment bleek, dat de kinderen op de duur een zeer goed uitgewogen diëet kozen. Zij kregen evenwel alleen eenvoudig en zuiver voedsel voorgezet en geen snoepgoed. Meestal echter overheersen de voedingsgewoonten

bij de mens over de vereiste chemische samenstelling van een evenwichtig diëet: men eet gepolijste rijst, hoewel de z.g. „rode” rijst, die vitamine B bevat, veel gezonder is en alcoholische dranken worden vaak gedronken in een hoeveelheid, die beslist schadelijk is voor de gezondheid. Niet alleen voor de boer maar ook voor de militair geldt, dat hij niet eet, wat hij niet kent. Een van de grootste problemen waarvoor de militaire leiding van het internationale leger, dat in de Koreaanse oorlog vocht, zich gesteld zag, was dan ook hoe men dit uit zoveel verschillende nationaliteiten samengestelde leger dagelijks een menu kon verstrekken, dat met het nationale menu van ieder van hen overeenkwam.

Zo konden ook vele schepelingen van de Koninklijke Marine, die tijdens de tweede wereldoorlog in Engeland verbleven, niet wennen aan het Engelse voedsel, hetgeen het moreel duidelijk nadelig beïnvloedde. Dit gold in meerdere mate voor de onderofficieren en de manschappen, dan voor de officieren. Deze laatste categorie kon over het algemeen het magere voedsel, de rauwkost en de Engelse tea wel appreciëren.

Nu zijn homeostatische motieven *psychologisch* van aard, die wel relevant zijn aan *fysiologische* behoeften, maar er niet volledig mee correleren. Sacharine bevredigt geen fysiologische behoefte, maar stilt bij ratten wel de honger. Zuurstof vervult een fysiologische behoefte, waaraan normaliter door het inademen van lucht wordt voldaan, maar de (psychologische) motivatie wordt ook bevredigd als de ingeademde lucht te weinig of geen zuurstof bevat, hetgeen vliegers en bemanningsleden van onderzeeboten soms met de dood hebben moeten bekopen.

Opmerking. Men dacht vroeger wel, dat het organisme aldoor vermindering van spanning beoogde en dus in feite het liefst alle prikkels zou ontberen. Uit experimenten is evenwel gebleken, dat de meeste proefpersonen, die zich aan „*sensory deprivation*” onderwierpen, waarbij zij op een gemakkelijk bed in een klein vertrek liggend, waar noch licht, noch geluid, noch geur doordrongen en waarbij ook tastprikkels zoveel mogelijk geweerd waren, dit zelfs tegen een beloning van \$20,- per dag niet langer dan 2 a 3 dagen konden volhouden. Zij raakten volkomen verward. Sensory deprivation is daarom een doeltreffend middel om het moreel te breken en schijnt met succes gebruikt te worden bij hersenspoeling. Het organisme zoekt noch te zwakke, noch te sterke, noch een overvloed en noch een totale afwezigheid van prikkels, maar het is gericht op een

optimaal prikkelingsniveau met een zekere variatie. Bij de hogere motivaties is de mens er zelfs vaak op uit de spanning te behouden of op te roepen. Een jongen van 12 jaar bijvoorbeeld, die officier wil worden, zal nog een jaar of tien de spanning, die deze motivatie vergezelt, trachten te behouden en iemand, die aan een wedstrijd deelneemt of het parachute springen als sport beoefent roept de spanning bewust op.

4. De Cognitieve Theorie

Deze theorie omtrent de menselijke motivatie is al zeer oud. De wijsgeren *Plato*, *Aristoteles*, *Thomas van Aquino*, *Descartes*, *Spinoza* en vele anderen hebben steeds weer gepredikt, dat de mens voor alles een redelijk wezen is, en dat men zijn gedrag rationeel moet verklaren. Men wijst er op, dat de mens zijn gehele leven bezig is met het maken van plannen, waarbij hij telkens weer beslissingen moet nemen, omdat hij hierbij steeds weer voor alternatieven komt te staan, waar tussen hij moet kiezen. Hij moet iedere keer weer voor- en nadelen overwegen, onderscheiden tussen goed en kwaad, juist en onjuist, meer en minder, enz. enz.. Dit kan hij alleen doen door steeds weer bij zijn verstand en geweten te rade te gaan, want hij moet vooruit zien en voelt zich persoonlijk verantwoordelijk voor de gevolgen van zijn beslissingen. Hij wordt niet – zoals de dieren – gedreven door blinde instincten, maar heeft de beschikking over verstand en vrije wil. Zodoende is hij geen slaaf van zijn gewoonten, neigingen en driften, maar kan hij deze – waar gewenst – bestrijden.

Ofschoon geen der hedendaagse psychologen het irrationele element in de menselijke motivatie zal loochenen, zijn er onder hen toch wel (o.a. *G. A. Miller* en *G. A. Kelley*) die bij het zoeken naar een verklaring van het menselijk gedrag alle nadruk op het cognitieve bestanddeel van de motivatie leggen.

Hoe belangrijk het cognitieve aandeel in de menselijke motivatie ook mag wezen, men moet hierbij niet vergeten, dat vele variabelen, die de menselijke motivatie mede bepalen voor het bewustzijn verborgen blijven en bedoelde theorie de motivatie nooit geheel en al kan verklaren. Bovendien werkt ook het verstand niet onafkankelijk van de menselijke behoeften en begeerten.

Hier staat echter tegenover, dat het pedagogisch van grote betekenis is de mens te kunnen wijzen op zijn begrip en zijn verantwoordelijkheid. En al mag de cognitieve theorie dan al mank gaan

aan onvolledigheid – welke theorie doet dat niet? – juist voor de militair, die in oorlogstijd voor beslissingen over leven en dood komt te staan, is het van eminent belang te weten, dat hij niet louter een speelbal is van zijn lichamelijke behoeften en driften, maar een met rede en zede begiftigd wezen, dat verantwoorde beslissingen kan en moet nemen.

Bovendien zal daar, waar met succes een beroep op begrip en verantwoordelijkheid gedaan wordt, het moreel verhoogd worden, want als men weet, wat men wil, voelt men zich opgewekt, krachtig en moedig.

5. De Waarden Theorie

Hoewel de meeste psychologen van geen waardebegrippen in de psychologie willen weten, daar zij dit onwetenschappelijk vinden, zijn er toch ook, die juist m.b.t. de menselijke motivatie menen er niet alleen niet buiten te kunnen, maar deze zelfs een vooraanstaande plaats moeten geven (*Spranger*, *Allport*, *Maslow*, *Ch. Bühler*).

Spranger onderscheidt in het cultuurleven een zestal waardegebieden (economie, politiek, gemeenschap, wetenschap, kunst en godsdienst). Ieder mens heeft volgens *Spranger* wel deel aan alle waardegebieden, maar bij ieder domineert slechts één waarde en deze waarde modelleert en doordrenkt weer de andere waarden, zodat, als men naar de motivatie van iemands gedrag speurt, men altijd eerst zijn type, zijn dominerende waarde moet ontdekken en deze bij het verdere onderzoek constant in het oog moet houden. Als bijvoorbeeld de economische mens een schilderij koopt, zal een voordelige prijs voor hem belangrijker zijn dan de aesthetische waarde. Evenzo zal een politieke baantjesjager bij het streven naar een hoge functie meer gemotiveerd worden door de macht en de invloed, die zij geeft, dan door het grote salaris, dat er aan verbonden is.

Allport legt er de nadruk op, dat de mens niet slechts reageert op prikkels van buiten, maar ook spontaan actief is en dat de mens zich ontwikkelt. Het gevolg hiervan is, dat de motivatie van de volwassen mens (geleerde, ontdekkingsreiziger, priester, kunstenaar) niet steeds rechtstreeks terug te voeren is tot zijn driften, maar een zelfstandig bestaan leidt. *Allport* noemt dit *functionele autonomie*. Nu is het inderdaad zo, dat de onderzoekingsdrang, die ratten en katten er toe brengt in een voor hen vreemde omgeving eerst op verkenning uit te gaan, alvorens voedsel tot zich te nemen, wellicht te verklaren is uit een instinct tot

zelfbehoud. Een dergelijke verklaring kan men even wel al moeilijker aanvaarden, als men apen spontaan met allerlei voorwerpen ziet manipuleren, terwijl zo'n uitlegging in het geheel niet voldoet, als men deze wil toepassen op de nieuwsgierigheid, de drang tot weten, die het menselijk handelen onophoudelijk stuwkracht en richting geeft. Met anderen is Allport dan ook van mening, dat als een specifieke motivatie voor de zich normaal ontwikkelende mens de *zelfverwerkelijking* gezien moet worden. Deze zelfverwerkelijking verwijst naar de toekomst en is te beschouwen als een streven naar *levensvervulling* en naar het deelhebben aan waarden, zoals: *waarheid, goedheid, schoonheid, gerechtigheid, eerbied, nut*, e.d.. Ieder mens houdt er zo zijn eigen waardensysteem en waardenhierarchy op na.

Men ziet het als een grote fout van de orthodoxe freudiaanse psychologie, dat zij aan het „Ego” (het bewuste IK) geen eigen energie toekent, maar deze ontleent aan het „Es” (het onbewuste), dat uitsluitend uit is op lustbevrediging. Het zou daarentegen juist de ziekelijke stoornis van de neuroticus wezen, die door innerlijke angst gedreven de zelfverwerkelijking niet aandurft, maar in zijn motivatie sterk gebonden blijft aan zijn biologische drijfveren, zodat hij vanwege zijn bekommernis om voedsel, rust en veiligheid hiervan niet los kan komen. Zo zien wij ook, dat het spel, waarvan het geestelijk gezonde kind nooit genoeg kan krijgen, in hoge mate bijdraagt tot zijn geestelijke ontwikkeling, terwijl juist het angstige kind niet durft te spelen en daardoor zijn eigen ontwikkeling remt.

Maslow onderscheidt onvolledige of defecte motivatie (deficiency motivation) en groei motivatie (growth motivation). Onvolledige motivatie vraagt om reductie van spanning en herstel van evenwicht (vgl. de homeostatische motivatie). Groei motivatie daarentegen handhaaft de spanning, hetgeen speciaal tot uiting komt bij interesse van ver verwijderde en dikwijls onbereikbare doelen. Hoe meer men heeft, hoe meer men verlangt. Zo hield Amundsen zich vanaf zijn jeugd-jaren tot aan zijn dood onafgebroken bezig met het voorbereiden en ondernemen van poolreizen. Hier is sprake van zelf-verwerkelijking. Maslow rangschikt de verschillende motivaties in een *hierarchische orde* en wel van laag naar hoog als volgt: motivaties, die ontspringen aan fysiologische behoeften (voedsel, rust, enz.) aan de behoefte aan veiligheid, gezelschap, liefde, achting (prestatie, zelfrespect, vrijheid, prestige) en zelfverwerkelijking. *Eerst de bevrediging van een lagere*

behoefte, roept een hogere behoefte op. Hongerige Koreanen stalen voedsel uit de Amerikaanse vuurlinie en bekommerden zich blijkbaar niet om hun veiligheid. Zo is ook algemeen bekend, dat bij de uitgehongerde bewoners van de Japanse interneringskampen de belangstelling voor de andere sexe verdween. Eveneens blijkt de door angst verteerde neuroticus niet tot liefhebben in staat en de versmide minnaar ziet men zijn zelfrespect te grabbel gooien, als hij daarmee het voorwerp van zijn liefde kan bevredigen.

Eerst als alle lagere behoeften bevredigd zijn, komt in de mens de motivatie tot zelfverwerkelijking op, zegt Maslow. Hierbij geldt: „What a man can be, he must be”.

Op een hierarchie in de motivaties duidt ook *Erich Fromm*, als hij opmerkt, dat de Duitsers in de crisis der dertiger jaren de voorkeur gaven aan veiligheid met dictatuur boven vrijheid met angst. Biografische en klinische studies brachten Maslow tot de conclusie, dat de zelfverwerkelijkte mens zelfstandiger en minder angstig is, dan de mens, die dit niveau niet bereikt heeft. De eerste streeft naar een optimaal gebruik van zijn capaciteiten, is realistisch, zakelijk, evenwichtig, spontaan, creatief, kan anderen eerlijk waarderen en staat open voor nieuwe ideeën.

Bij de motivatie der zelfverwerkelijking beleeft men „*piek*” ervaringen d.w.z. men ondergaat een gevoel van iets unieks, van geluk, voltooiing, voldoening en volmaaktheid. Maslow noemt dit een „*zijns-ervaring*” en spreekt in dit verband van *B (being) waarden* en B motivaties in tegenstelling tot de *D (deficiency) motivaties*. De B. waarden omvatten ook de aloude waarden van waarheid, goedheid en schoonheid. Men krijgt dan het gevoel, dat men zijn doel bereikt heeft. De *B. liefde* is de liefde tot anderen en tot de hogere waarden. De *D. liefde* daarentegen is de liefde, die men van anderen behoeft en die men bang is te verliezen. Maslow heeft in verband hiermee nog een interessante theorie ontwikkeld, nl. dat individuen, die als kind een bepaalde behoefte steeds hebben kunnen bevredigen, later – als dit niet meer het geval is – een grotere tolerantie hiertegenover aan de dag leggen, dan zij, die in hun jeugd, bij de bevrediging van deze behoeften telkens weer gefrustreerd werden.

Het zou voor een kind dus van het *hoogste belang* zijn, dat het in de loop van zijn ontwikkeling al zijn *basisbehoeften* (voedsel, veiligheid, verzorging en D. liefde) *geregeld bevredigen* kon, zodat het later in staat zou zijn minder egoïstische (groei) motivaties te kiezen. Bovendien zou het –

mocht er *later* een frustratie optreden bij het bevredigen van deze behoeften – een *grotere tolerantie* ten aanzien hiervan ten toon spreiden, dan iemand, die zijn gehele jeugd steeds te kampen heeft gehad met honger, angst, verwaarlozing en gebrek aan liefde. Zo schijnt het ook, dat bepaalde dieren, die in hun vroege jeugd regelmatig honger hebben geleden, later sterkere hamstergewoonten ontwikkelen dan hun soortgenoten, waarbij dit niet het geval is geweest.

Opmerking. Ook deze laatste theorie behelst ongetwijfeld veel, dat juist is. Ieder weet, dat bij sommige mensen het gehele leven draait om lekker eten en drinken, bij anderen om de baas te kunnen spelen, terwijl een derde groep er blijbaarder alleen maar op uit is om anderen te helpen (het Leger des Heils bijv.). Wil men dus iemands gedrag op een bepaalde wijze beïnvloeden, dan is het zeker gewenst, dat men zijn belangrijkste drijfveer en waarden-hierarchie kent. Wenst men daarom het moreel van een troep te verbeteren, dan moet men met de gevarieerde behoeften van de verschillende leden van de troep rekening houden. Men moet hierbij echter nooit vergeten, dat – zoals Allport en Maslow stellen – de basisbehoeften bij iedereen aanwezig zijn en men dus allereerst deze in voldoende mate moet trachten te bevredigen.

In haar algemeenheid is de hiërarchische rangorde der motivaties, zoals Maslow die vaststelde wel plausibel, want bij honger ontbeert men gaarne rust, bij dodelijke vermoeidheid riskeert men eigen veiligheid, bij angst bekommert men zich niet om het verlies van genegenheid, bij liefdesverdriet gaat het zelfrespect teloor en gebrek aan waardering belemmert zelfverwerkelijking. Inbreuken op deze hiërarchie zijn echter, zoals Maslow trouwens zelf ook zegt, niet zeldzaam: een moeder, die haar kind uit een brandend huis redt en een soldaat, die een gewonde kameraad uit de vuurlinie sleept, bevredigen hun liefde motivatie vóór hun drang tot veiligheid. Zelfs bij dieren gaat een dergelijke volgorde niet steeds op, want een hongerige rat, die men in een vreemde omgeving plaatst, zal eerst deze omgeving verkennen, voor zij het daar aanwezige voedsel zal aanraken.

Ook kan men een zekere wisselwerking tussen de hogere en lagere motivaties waarnemen: de hogere motivaties ontwikkelen zich – zoals reeds opgemerkt werd – het best, als eerst de basisbehoeften bevredigd zijn, maar bevrediging van de hogere behoeften, doet aan de andere kant de kracht

van de lagere motivaties vaak weer verminderen. Zo kan bijvoorbeeld door de bevrediging van de behoefte aan respect de motivatie om aan de behoefte van veiligheid, voedsel of drank te voldoen tijdelijk zwakker worden. De volgende anekdote over Napoleon moge hiervoor als illustratie dienen. Toen Napoleon nog artillerie officier was, had hij tijdens het beleg van Toulon een batterij dusdanig zichtbaar opgesteld, dat men hem verzekerde, dat hij deze batterij nooit bemand zou krijgen. Napoleon liet toen een groot plakkaat op deze batterij aanbrengen met de woorden: „De batterij van mannen zonder vrees”. Er bleken nu steeds liefhebbers genoeg te zijn. Ook ziet men vaak, dat, hoe minder de hogere motivaties aan bod komen, hoe meer getracht wordt de lagere behoeften te bevredigen: uit verveling geraken velen aan de drank en het wachten aan het front, waar eigen veiligheid op het spel staat, werkt overmatig roken sterk in de hand. Als bier en sigaretten gerantsoeneerd moeten worden, of als het eten weinig variatie vertoont, heeft dit een ongunstige invloed op het moreel en wel des te meer naarmate de hogere behoeften onbevredigd blijven. Rechtvaardige, verstandige leiding, onderlinge vriendschap, mogelijkheid tot creatie en recreatie, sport en spel daarentegen kunnen de militair weer verzoenen met minder smakelijk voedsel of weinig slaap en kunnen hem helpen zijn angstgevoelens te verdrijven. Zo kan ook de geestelijke verzorging, waarvan het directe doel uiteraard verdieping van het geestelijk leven beoogt, het moreel van de militair, die deze verzorging zoekt, verhogen.

Nog al te vaak tracht men alle motivaties van de vechtende soldaat op één noemer te brengen. Het heet dan, dat hij enkel vecht om zijn agressie te ontladen, of om zijn kameraden niet in de steek te laten, of omdat hij zich identificeert met zijn commandant, die een echte vechtjas is, of omdat hij anders zelf gedood zal worden, of ter wille van de goede zaak, of om nog een andere reden. Constateert men vervolgens een gebrek aan moreel, dan zal men – om dit te genezen – logischerwijze zijn toevlucht slechts tot één remedie nemen: n.l. het versterken van die ene motivatie, die volgens eigen monolithische theorie de gevechtsmotivatie bepaalt.

Is men echter van oordeel, dat de mens een biologisch, psychisch, geestelijk en tevens ondeelbaar gestructureerd wezen is, dan is het plausibel, dat de motivaties uit verschillende niveau's van de persoonlijkheid ontspringen en dat in de regel meerdere en onscheidbare motivaties aan een

handeling ten grondslag zullen liggen. Daar nu ieder mens wel deel heeft aan de gehele structuur, maar de diverse onderdelen bij de verschillende mensen in eindeloze variatie van gehalte en sterktegraad voorkomen, zal men ook bij de vechtende soldaat op grote verscheidenheid van motivaties moeten zijn voorbereid. Men zal er dan ook niet zonder meer op mogen rekenen, dat een bepaalde maatregel, die bij de ene militair in een bepaalde situatie het moreel versterkt, dit in eenzelfde situatie ook bij de ander zal doen.

Bij het behartigen van het moreel zal het in het algemeen wellicht aanbeveling verdienen de door Maslow opgestelde rangorde in het oog te houden. Men denke echter niet, dat men een groep communisten of pacifisten slechts uitstekend behoeft te voeden en te kleden om hen tot geschikte N.A.V.O. militairen te maken. Eveneens vergete men niet, dat een sterk ideaal een hoog moreel in stand houdt, ook al heerst er een schromelijk gebrek aan eerste levensbehoeften. Dit is o.a. wel gebleken bij het ondergronds verzet tijdens de bezetting.

C. De rol van het onbewuste

Het is de grote verdienste van Freud geweest de belangrijke rol, die het onbewuste in onze motivatie – en daarmee in ons moreel – speelt, duidelijk te hebben aangetoond.

Een motivatie kan geheel in de onbewuste sfeer liggen (slaapwandelen, dromen, tics), maar ook in onze bewuste handelingen klinkt het onbewuste zeer dikwijls door. Bij het bestuderen van ons eigen gedrag en dat van anderen zullen wij hier steeds rekening mee moeten houden.

De rol, die het onbewuste in onze schijnbaar geheel bewuste handelingen speelt, komt het duidelijkst tot uiting in wat in de psycho-analytische literatuur genoemd wordt: verdedigingsmechanismen. Voor ons doel zijn hiervoor de belangrijkste:

1. Verdringing

Hieronder verstaat men, dat een bepaalde voorstelling, die niet in overeenstemming is met het Ideale Ik (het geweten) nu t.g.v. angst of schuldgevoelens uit het bewustzijn wordt verdrongen naar het onbewuste, vanwaar zij echter haar invloed blijft doen gelden. Het onder A3 genoemde geval van de soldaat, wiens arm na een schampschot verlamd was, is hiervan een sprekend voorbeeld. Hij wilde n.l. niet meer aan het gevecht deelnemen, maar kon en durfde dit zichzelf niet bekennen. Zo kan het ook gebeuren, dat een mili-

tair, na een shock, die hij aan het front heeft opgelopen, doof is, terwijl er aan zijn gehoororgaan niets mankeert. Het is zeer wel mogelijk, dat hij doof is voor kanongebulder, maar de menselijke stem wel verstaat. Ook kan het voorkomen, dat hij wel de stem van zijn moeder hoort, maar doof is voor die van zijn meerderen. Angst is hier de onbewuste motivatie. Sommige Joden, die door de Nazi's gedwongen werden naar de martelingen die hun rasgenoten ondergingen, te kijken, werden blind hoewel hun gezichtsorgaan volkomen in orde bleef. Ofschoon men in zulke gevallen wel eens gauw geneigd is tot simulatie te besluiten, is zo'n gevolgtrekking toch foutief, daar zo iemand inderdaad niet bij machte is zijn arm te bewegen, c.q. normaal te horen of te zien.

Een dergelijk symptoom noemt men conversiehysterie en iemand, die dit vertoont is ziek en heeft een psychiatrische behandeling nodig.

Bij geheugenverlies en heimwee is ook vaak sprake van verdringing, evenals dit het geval kan zijn bij het zich ziek melden vóór een zware oefening. In dit laatste geval is bewuste simulatie uiteraard eveneens niet uitgesloten.

Zelfs bij het gewone vergeten moeten wij er op bedacht zijn, dat het onbewuste ons geen parten speelt. Hierop duidt ook het gezegde: „vergeten is een zaak van het hart!” Men voelt zich n.l. schuldig, als men iets vergeten heeft, wat men niet „mag” vergeten (bijv. de verjaardag van ouders, kinderen, verloofde of eega). Als een militair een belangrijke opdracht vergeet uit te voeren, moet men er steeds op bedacht zijn, dat hij of deze opdracht volkomen onbelangrijk vindt, of er (onbewust) een grote tegenzin in heeft haar te volbrengen.

„Vergeten” is daarom *niet zonder meer te verontschuldigen*.

2. Compensatie

Als men zich op een bepaald terrein de mindere voelt (minderwaardigheidsgevoelens heeft) zal men dit trachten te compenseren, door òf op hetzelfde, òf op ander gebied tot goede prestaties te komen. Demosthenes, die moeilijk sprak, oefende zich aan het strand in de redeneerkunst en werd een geducht redenaar. Een kreupele jongen zal zich bijvoorbeeld met al zijn energie op de studie werpen om zo zijn povere prestaties op sportgebied te compenseren. Op deze manier kunnen dan zijn m.w.g.'s overwonnen worden.

Gelukt het echter niet nuttige prestaties te leveren, dan neemt men vaak genoegen met de schijn:

men wordt koppig, geniepig, brutaal, liegt, steelt tyranniseert zijn minderen enz., enz.. Ook het produceren van zinloze bravourstukjes is meestal een uiting van een poging m.w.g.'s te compenseren (zie ook B2).

Wil men een dergelijk onmaatschappelijk gedrag bij iemand corrigeren, dan zal – omdat het onbewuste hierin sterk meespeelt – een logische redenering, vermaning of straf doorgaans weinig baat brengen. De persoon in kwestie zal geholpen moeten worden om op een sociaal aanvaardbaar en voor hem geëgend gebied nuttige prestaties te produceren.

3. *Sublimatie*

Driftuitingen, die niet acceptabel zijn, kunnen vaak in een sociaal toelaatbare en zelfs gewaardeerde vorm omgezet of gesublimeerd worden. Een afgewezen minnaar zal zich bijvoorbeeld aan kunst of wetenschap gaan wijden in plaats van zijn geliefde lastig te vallen.

Zo zal een militair zijn agressieve driften wellicht kunnen sublimeren door een diepgaande studie van demolitie te maken of door de scherm sport intensief te beoefenen.

4. *Rationalisatie*

Men tracht hierbij een redelijk motief te vinden voor zijn vreemd of ongepast gedrag. Een militair, die onwettig zijn post verlaten heeft, zal bijvoorbeeld zeggen, dat deze post om een bepaalde reden totaal overbodig geworden is en hij daarom maar weggegaan is en nuttiger werk verricht heeft. Hij probeert dit niet alleen anderen maar ook zichzelf wijs te maken.

Iemand, die onder hypnose de opdracht kreeg om na het ontwaken op een bepaald teken van de hypnotiseur het raam te openen, deed dit inderdaad, maar trachtte zijn daad te motiveren met de opmerking, dat het wat muf in de kamer was. Hij vond zijn handelwijze dus blijkbaar zelf wat vreemd en zocht er nu een verklaring voor.

Het gezegde: „de druiven zijn zuur” duidt eveneens op rationalisatie.

5. *Projectie*

Door anderen van gebreken en ongewenste neigingen, die men zelf bezit, te betichten projecteert men eigen voorstellingen, gevoelens en strevingen in die anderen en ontlast men zichzelf zodoende van schuldgevoelens. Iemand, die bijvoorbeeld erg bang geworden is, voor iets, dat achter-

af niet schrikbaar bleek te zijn, zal zich hiervoor schamen en nu op heftige wijze een ander, die in dezelfde situatie verkeerde, voor lafaard uitmaken. Zo ziet men ook vaak, dat gierige en luie mensen anderen bij voorbaat met respectievelijk geldzucht en werkschuwheid behept weten.

Het gezegde: „de pot verwijt de ketel, dat hij zwart ziet”, is hierop van toepassing. En ook het spreekwoord. „zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten”, zinspeelt hierop.

6. *Identificatie*

Dit is een indirecte vorm van compensatie. Om eigen minderwaardigheid te overwinnen, tracht men zich te vereenzelvigen met iemand, waar tegen men opziet, waar men respect voor heeft. Zij heeft daarom voornamelijk plaats m.b.t. meerderen (ouders, leermeesters, commandanten, kunstenaars, sporthelden). Wij zien de identificatie zeer duidelijk bij het kleine meisje, dat zich in haar poppenspel identificeert met haar moeder en bij de kleine jongen, die in houding en gebaar ons duidelijk herinnert aan zijn vader. Voor het leerproces en speciaal voor het *aanleren van attitudes is de identificatie* dan ook van *fundamentele betekenis*.

In de militaire dienst komt het herhaaldelijk voor, dat een mindere zich identificeert met zijn commandant of een andere meerdere. Het is daarom voor de vorming van de militair van het grootste belang, dat de meerdere zich zo gedraagt, dat de mindere (onbewust) een voorbeeld aan hem kan nemen. (Gaat men iemand bewust nadoen, dan spreekt men niet van identificatie maar van imitatie en dit is meestal een uiting van gebrek aan respect).

Identificatie kan echter ook optreden als reactie op haat en vrees. Vele capo's (voormannen van werkcommando's in de Duitse concentratiekampen), die de ergste foltering van de Nazi-beulen hadden doorstaan en overleefd en toen kampbaantjes kregen, identificeerden zich met hun vroegere beulen en mishandelden op hun beurt de gevangenen, die onder hun toezicht moesten werken.

Jonge officieren en onderofficieren, die jarenlang onder een wrede commandant dienen, lopen op de duur eveneens gevaar zelf ook wreed in hun optreden tegen hun minderen te worden.

7. *Regressie*

Met regressie bedoelt men een terugvallen op een

vroegere ontwikkelingsfase. Men raakt gefrustreerd, omdat men bij het streven naar een bepaald doel op grote uitwendige hindernissen stuit, die men niet weet te overwinnen. Men gaat nu middelen proberen, die in een vroeger stadium succes gaven.

Als bijvoorbeeld in een gezin met een kleuter van een jaar of vier, die reeds lang zindelijk is, weer een baby geboren wordt, die nu alle aandacht krijgt, gebeurt het herhaaldelijk, dat de kleuter weer onzindelijk wordt: hij wil dan onbewust weer de aandacht en de genegenheid van zijn moeder afdwingen.

De „fight or flight” reacties bij paniek zijn ook uitingen van regressie. Zo is eveneens het roepen van een gewonde soldaat om zijn – soms reeds lang overleden – moeder een vorm van regressie. Gedurende de Tweede Wereldoorlog trad dit verdedigingsmechanisme ook regelmatig op tijdens bombardementen. Het nam bij volwassen mannen o.a. de vorm aan van het verrichten van dwanghandelingen, het krijgen van huilbuien en woede-uitbarstingen, het koppig worden, het verlies van gevoel voor decorum en dergelijke.

Opmerking. De verdedigingsmechanismen hebben als functie het zelfrespect en daarmee het eigen moreel van het individu te bewaren of te herstellen. Dit *individuele moreel* kan echter op het *groepsmoreel* een *averechtere uitwerking* hebben, zoals bijvoorbeeld het geval kan zijn, als een groep enkele personen bevat, die in hun streven naar compensatie niet in staat blijken te zijn nuttige prestaties te leveren. Ook behoeft het geen nader betoog, dat identificatie met een meerdere, wiens zedelijk gedrag beneden de maat is, voor het moreel van de troep beslist verwerpelijik is, of dat regressie, die zich in paniek uit, het moreel van de troep alleen maar schade toebrengt.

D. Enige specifieke, menselijke motivaties

1. Prestatie-motivatie

De laatste tijd houdt men zich nogal bezig met de prestatie-motivatie en op dit gebied zijn verschillende onderzoeken verricht. De drang om vooruit te komen, om iets te presteren zit de mens – overdrachtelijk gesproken – blijkbaar in het bloed, al moet hier direct worden, dat dit speciaal geldt voor de mens van de westerse cultuur.

Reeds bij het kleine kind kan men opmerken, dat

het in zijn spel iets presteren wil. Men ziet deze prestatie-drang eveneens zeer duidelijk tot uiting komen in de verschillende soorten hobbies, die de mens er op nahoudt. Hetzelfde geldt voor de gedwongen beroepsarbeid. Ook hier stelt de mens zich een bepaald doel, dat hij bereiken wil. En dat doel bestaat niet enkel uit geld verdienen, maar wel degelijk ook uit het verrichten van bekwame arbeid. Hierdoor komt de mens tot zelfverwerkelijking. Hier geldt het woord van *Multatuli*: „de ziel des menschen groeit niet van het loon, maar van den arbeid, die het loon verdient”.

Uit studies is evenwel gebleken, dat sommige mensen in hoge mate gemotiveerd worden door het *plezier*, dat zij beleven bij *succes*, terwijl anderen daarentegen veelal gemotiveerd worden door de *vrees om te falen (faalangst)*. In het algemeen kan men zeggen, dat kinderen, die veel succes hebben gehad in hun leven zich bij voorkeur doelen stellen, die alleen met flinke inspanning te bereiken zijn, terwijl kinderen, die veel tegenslag hebben gehad in hun jeugd, zich vaak doelen stellen, die of zeer gemakkelijk te bereiken zijn, zodat falen praktisch uitgesloten is, of die zo moeilijk te verwezenlijken zijn, dat zij zich bij falen niet behoeven te schamen.

Het is dan ook gebleken, dat prestatie-motivatie *negatief* correleert met *angst*. Sterk gemotiveerden leveren het beste werk in situaties met een competitie-element, terwijl zwak gemotiveerde en angstige personen juist minder goede prestaties leveren, als zij met anderen moeten wedijveren. Mensen met een geringe prestatie-motivatie kunnen ook wel naar succes verlangen, maar hun vrees om te falen weer houdt hen er van zichzelf hoge doelen te stellen.

Dat de opvoeding bij de ontwikkeling van het prestatie-motief een belangrijke rol speelt, is niet slechts plausibel, maar is ook uit onderzoeken gebleken. Hierbij kwam n.l. naar voren, dat jongens met een hoge prestatie-motivatie in de regel op vroegere leeftijd door hun moeders waren aangespoord om moeilijke opdrachten te vervullen, dan dit het geval was met jongens met een lage prestatie-motivatie.

Uit experimenten van *J. W. Atkinson e.a.* is gebleken, dat mensen met een sterke prestatie-motivatie over het algemeen het hardst werken aan een taak, waarbij *de kans op slagen 50/50* is. Dit betekent dus, dat men het hoogste rendement van deze mensen krijgt, wanneer men hen een taak of functie laat vervullen, waarbij zij al hun krachten moeten inspannen om deze tot een goed einde te brengen. Voor de militaire dienst betekent dit bij-

voorbeeld, dat als men sterk prestatie-gemotiveerde dienstplichtigen, die in hun burgerleven een hogere opleiding hebben genoten, het werk van een eenvoudige soldaat of matroos laat verrichten, zij over het algemeen maar matige resultaten te zien zullen geven. Geeft men hen daarentegen een functie of een taak, waarbij zij zich flink moeten inspannen, dan leveren zij veel betere resultaten. In het eerste geval ondervinden zij geen satisfactie bij hun werk en dit tast hun moreel aan.

Het niveau, dat iemand bij het volvoeren van een reeds vroeger door hem verrichte taak in de toekomst beoogt te bereiken, noemt men het *aspiratie- of streefniveau*. Dit streefniveau wordt o.a. bepaald door het referentiekader van de persoon in kwestie en door de mate van succes of falen, die hem bij zijn poging het beoogde doel te bereiken, ten deel valt.

In het eerste geval betekent dit, dat men zijn streefniveau zal verhogen, als men merkt, dat anderen van wie qua aanleg, opleiding en oefening minder verwacht wordt, dezelfde of betere resultaten behalen, terwijl men zijn aspiratie-niveau zal verlagen, als blijkt, dat degenen, van wie om gegronde redenen betere resultaten verwacht werden, niet of nauwelijks boven het niveau blijven, dat men zelf bereikt heeft. Zo zal een beroepsofficier, die bij een specifiek militaire prestatie – zoals pistoolschieten – niet of nauwelijks boven het niveau van een collega reservist uitkomt, in de toekomst er op uit zijn betere resultaten te verkrijgen, terwijl een reserve-officier, die nagenoeg dezelfde resultaten behaalt, als de doorsnee beroepsofficier behaald heeft, een volgende keer geneigd zal zijn, zijn streefniveau iets lager te stellen.

In het tweede geval zal bij iemand, bij wie de prestatie-motivatie het duidelijk in kracht wint van de faalangst – als hij bij het volvoeren van een bepaalde taak steeds zeer goede resultaten boekt – de kans van slagen, die in het begin 50/50 was, langzamerhand oplopen tot 80/20 of 90/10. Voor iemand met een sterke prestatie-motivatie is het plezier er dan af en hij zal dan proberen een moeilijker taak te krijgen. Zo is het ook te verklaren, dat een prestatie-gemotiveerde beroepsmilitair, die jarenlang een functie moet vervullen met een gering uitdagend karakter de dienst verlaat om zijn geluk in een burgerbaan met meer mogelijkheden te beproeven.

Hier tegenover staat, dat een zwak gemotiveerde beroepsmilitair in een functie, die mogelijkheden tot initiatief en ondernemingszin in zich bergt, niet op zijn plaats is, aangezien hij deze mogelijk-

heden niet voldoende zal benutten, laat staan uitbuiten.

Blijkt een taak voor iemand met een gezonde prestatie-motivatie te moeilijk, dan zal hij niet te lang aarzelen om zijn streefniveau te verlagen tot een peil, dat hij, met een flinke inspanning, wel kan bereiken.

De angstige mens echter, die meer gemotiveerd wordt door zijn angst om te falen, dan door zijn verlangen naar prestatie, zal uit zichzelf geen taak verrichten, die bij voorbaat geen succes verzekert. *Alleen sterke prikkels van buiten af*, zoals behoefte aan sociale waardering, kunnen hem er toe brengen aan een taak te beginnen waar risico aan verbonden is. Het is dan zeer wel mogelijk, dat hij een zeer moeilijke taak, waarbij de kans op falen bijvoorbeeld 90% is, op zich neemt. Als hij dan faalt, behoeft hij het zich immers niet aan te trekken, aangezien bijna iedereen bij zo'n zware taak zou falen.

Kiest hij een gemakkelijke taak en heeft hij hierbij succes, dan zal hij deze taak hoe langer hoe minder onplezierig vinden en tevens met steeds minder angst verrichten.

Dit betekent bijvoorbeeld, dat men recruten met *weinig zelfvertrouwen nooit te veel stof* in één keer moet bijbrengen, en hen veelvuldig en in een *langzaam* tempo moet *trainen*.

Voor het meten van het prestatie-motief (hier opgevat als dispositie) werd en wordt nog veel gebruik gemaakt van de *Thematic Apperception Test* (TAT) van Murray. Deze bekende projectie test bestaat uit enkele series gestructureerde platen, waarop landschappen en huiselijke tafereeltjes met mannelijke en vrouwelijke figuren in verschillende levenssituaties zijn afgebeeld. De proefpersoon wordt o.a. gevraagd wat de plaat voorstelt, wat er gebeurd is, wie de personen zijn en hoe het afloopt. De antwoorden worden volgens een bepaalde methode gescoord en het totaal aantal punten geeft dan de sterkte van het prestatie-motief aan. Bij nader onderzoek bleken geldigheid en betrouwbaarheid van de TAT voor het meten van het prestatie-motief echter niet zo groot te zijn, als men oorspronkelijk dacht. Aan de andere kant bleek men met deze test echter ook tegelijk „faalangst” te kunnen meten.

Naast de TAT worden evenwel ook andere tests gebruikt om prestatie-motief en „faalangst” te meten. Vragenlijsten doen vaak als zodanig dienst. Een vragenlijst is directer dan een projectietest, maar deze laatste heeft het voordeel, dat in de antwoorden lang zo gauw geen rationalisaties sluipen. Ook combineert men wel de verkre-

gen resultaten van prestatie-motief en faalangst, nadat men eerst deze resultaten in standaardscores heeft omgezet. Dit combineren gebeurt dan door de scores van elkaar af te trekken.

Ten onzent heeft *Hermans* bij groepen studenten en een groep arbeiders een onderzoek ingesteld naar motivatie en prestatie. Hij heeft hiertoe een vragenlijst samengesteld en bovendien gebruik gemaakt van de TAT en van enkele capaciteitstests. Na een uitvoerige statistische bewerking trok hij uit de verkregen antwoorden de conclusie, dat het effect van capaciteiten op studie-prestaties voorwaardelijk wordt bepaald door de mate waarin het individu prestatie-gemotiveerd is. Nu was dit wel te voorzien. Hij voegt er echter aan toe, dat het prestatie-motief beter voldeed als moderator variabele dan capaciteiten. Bij een *hoge begaafdheid* kan men *alleen* een *hoog rendement* verwachten *als* het *prestatie-motief hoog* is, maar het rendement van een hoog prestatie-motief zou echter *niet* voorwaardelijk *gebonden* zijn aan een *hoge begaafdheid*. Capaciteitentests correleerden n.l. hoog met criteria voor studie-succes bij proefpersonen die hoog prestatie-gemotiveerd waren, maar niet bij laag-gemotiveerden. Wel waren voor de resultaten van examens en proefwerken, capaciteiten belangrijker dan het prestatie-motief, maar bij prestaties over een langere duur zoals over een gehele cursusperiode, prevaleerde het prestatie-motief boven de capaciteiten. *Hermans* meent dan ook dat het prestatie-motief opgenomen dient te worden in een geïntegreerd persoonlijkheidsbeeld.

De prestatie-gemotiveerde wordt door *Hermans* hypothetisch en ideaal-typisch, als volgt beschreven:

1. hij heeft een hoog aspiratie-niveau;
2. hij is geneigd om bij kansspelen kleine risico's boven grote te prefereren;
3. hij streeft naar vooruitgang op de maatschappelijke ladder;
4. zijn tijdsperspectief is sterk op de toekomst gericht;
5. de verhoogde taakspanning doet hem een onderbroken taak weer opnemen;
6. ook heeft hij een sterk doorzettingsvermogen, wanneer het gaat om taken van een zekere moeilijkheidsgraad;
7. in zijn partnerkeuze legt hij het accent op de capaciteiten van de ander;
8. het geldingsstreven is bij hem in hoge mate ontwikkeld.

Boon van Ostade vergelijkt *Hermans* omschrijving met het onderscheid *taak-intrinsiek* en *taak-extrinsiek* van *Scott Meyers* en *Pennings*.

De *intrinsieke personen* zouden primair gemotiveerd worden door *aard en inhoud van het werk*. Succes in hun werk en het steeds leren in hun vak zouden voor hen belangrijker zijn dan betaling, arbeidsomstandigheden en dergelijke. Behoeftes aan promotie zou bij hen niet zozeer uit machtsbehoefte, maar eerder uit prestatie-motivatie verklaard moeten worden. De *taak-extrinsieken* daarentegen zouden voornamelijk gemotiveerd worden door „*bijkomende*” *omstandigheden*, zoals betaling, regelmatige loonsverhogingen, goede pensioen- en ziekteverzekering e.d. De inhoud van het werk zou op de tweede plaats komen. Het moreel van de werker – in de zin van tevredenheid – zou volgens *Vroom* afhangen van zowel situationele als van persoonlijke factoren. Hun werkbevredeging wordt dan bepaald door de mate waarin zij in hun werk een middel zien tot het bereiken van door hen gewenste doeleinden (betaling, afwisseling, omgang met anderen, promotie, invloed op beslissingen enz.) Zij voeren hun werk effectief uit naar mate dit leidt tot het verkrijgen van wat zij wensen.

Er bestaat in het algemeen *geen duidelijke of vaste correlatie tussen werkbevredeging en werkprestatie*. Dit is – zoals te begrijpen valt – wel het geval bij prestatie-gemotiveerden of taak-intrinsieke personen, en dan speciaal als hun werk moeilijk en uitdagend is.

Zo is ook licht te verstaan, dat voor ongeschoolde en halfgeschoolde werknemers de taak-extrinsieke factoren belangrijker zijn dan de taak-intrinsieke. Een rechtstreekse samenhang tussen prestatie en werksatisfactie heeft men o.a. ook ontdekt als men de werkers de gedachte bijbracht, dat hun werk zeer belangrijk was, of wanneer hun de gelegenheid geboden werd mee te beslissen in zaken, die op hun toekomst van invloed waren. Ook feedback met de resultaten had een gunstig effect op de prestaties. Werkbevredeging meet men meestal aan de hand van satisfactie-schalen.

Tussen verloop en lengte dienstverband enerzijds en de uitslagen van satisfactie-schalen anderzijds blijkt steeds een directe relatie te bestaan. Men heeft eveneens *positieve relaties* gevonden tussen *werkbevredeging* en *functie-niveau*, *vrijheid van communicatie*, *identificatie met de ploeg* en *vastheid van het werk*. Absentie, ongelukken en bureaucratische behandeling vertonen een lichte negatieve relatie met werkbevredeging.

Herzberg, *Mausner* en *Snyderman* kwamen bij

hun studie naar de factoren, die de werkmotivatie bepalen tot een verdeling in „satisfiers” en „dissatisfiers”. De *satisfiers* zouden dan voornamelijk betrekking hebben op het werk zelf zoals prestatie, erkenning, verantwoordelijkheid, vooruitgang, e.d. Zij zouden gelegenheid geven tot *zelfverwerkelijking*. De *dissatisfiers* daarentegen zouden meer bepaald worden door de *werkomstandigheden* zoals onbekwame medewerkers, incompetenten superieuren, oneerlijke bedrijfspolitiek, slechte arbeidsvoorwaarden e.d. Deze zouden in hoofdzaak de emotionele aanpassing, het verloop en de absentie beïnvloeden, terwijl daarentegen alleen de *satisfiers* een bijdrage zouden leveren tot een positieve motivatie voor grotere productie. Goede inter-menselijke verhoudingen zouden er op z'n best toe kunnen leiden de ontevredenheid te elimineren, maar zij zouden geen motivatie tot betere taakprestatie – met name van creatieve taken – verschaffen.

Dat supervisie eveneens inwerkt op prestatie-motivatie en moreel ligt in de aard van de zaak en haar importantie op dit gebied zal wel door niemand in twijfel getrokken worden. Speciaal het gedrag van de directe chef blijkt van grote invloed te zijn waar het gaat om werkontevredenheid en wat daarmee samenhangt zoals absentie, ongevallen, grieven, verloop en dergelijke.

Het moreel (werktevredenheid en hoge productie) in het algemeen en van taak-intrinsieke werknemers in het bijzonder blijkt te stijgen als de superieuren veel informatie verschaffen t.a.v. de arbeidspolitiek, die de leiding volgt en de toekomstplannen, die deze heeft ontworpen. Tevens is hierbij gebleken, dat het van belang is, dat de superieuren oog hebben voor de menselijke problemen van hun ondergeschikten, hen vriendelijk en hulpvaardig tegemoet treden en hen niet steeds op de vingers kijken. De hoogste productie kwam tot stand onder die superieuren, die zowel de belangen van hun ondergeschikten als een hoge productie centraal stelden.

Eveneens is duidelijk komen vast te staan, dat hieromtrent geen vaste regels, die voor elke situatie en voor elk individu gelden, te stellen zijn. Dit behoort men in het bijzonder bij de strijdkrachten, waar met name in oorlogstijd de situaties met het bedrijfsleven fundamenteel verschillen in het oog te houden. Wel blijft van kracht – waar Leighton op wijst – „*Reports regarding morale in the armed forces stress time and again the need of keeping men informed regarding what is happening to them and the meaning of what they are doing*”.

2. Aansluitingsmotivatie

Overal ter wereld ziet men de mensen in groepen samen leven. Het kind groeit op in een gezin, zoekt speelmakkers, sluit zich aan bij leeftijd- en soortgenoten, werkt met hen samen op allerlei gebied en zal als regel later streven naar een duurzaam samenleven met een lid van de andere sexe om nu zelf een gezin te gaan stichten.

Nu moge de samenleving van mensen overal ter wereld een zichtbaar feit zijn, dit neemt niet weg, dat sommige theoretici hierin nog geen bewijs zien, dat het aansluitingsmotief aangeboren zou zijn. Het zou immers best kunnen zijn, dat de mens alleen aansluiting zoekt, omdat hem dit voordeel oplevert: met behulp van anderen kan hij gemakkelijker in al zijn behoeften voorzien. Hij zou dus alleen maar van de ander gediend zijn, zolang en voor zover hij voordeel van hem kan trekken. Het is ook wel opmerkelijk, dat als *Hobbes* van de mens verklaart: „Beide stellingen zijn waar: De mens is een God voor de mens, en De mens is een wolf voor de mens”, alleen de laatste stelling algemene bekendheid heeft verkregen. Anderzijds wijst reeds *Hugo de Groot* er op, dat de mens eerst mens wordt in en door de samenleving. Een enkele keer moge het al zijn voorgekomen, dat een kind zonder menselijke verzorging in de natuur opgroeide (2 gevallen worden als wetenschappelijk vaststaand aanvaard: in 1798 trof men een jongen van ongeveer 10 jaar in de bossen van Aveyron aan, die daar naakt rondzwierf en in 1920 werden 2 meisjes van naar schatting 8 en 1½ jaar gevonden in het hol van een wolf in Midnapore in India) als regel kan men wel stellen, dat de mens zijn medemens nodig heeft om in leven te blijven. Als wij verder verstaan, dat het bezit van spraakorganen slechts zin heeft, indien deze effectief gebruikt kunnen worden overeenkomstig hun evidente intrinsieke waarde, lijkt het ons niet bout te beweren, dat de mens van nature een sociaal wezen is.

Nu zijn er naast het aansluitingsmotief nog tal van andere sociale motieven, zoals verzorging, eerbied, macht, onderwerping, prestatie, sexualiteit, agressie, e.d. waarin de drang naar zelfhandhaving en naar zelfovergave telkens weer om de voorrang strijden.

In hoeverre al deze *sociale motieven aangeboren of aangeleerd* zijn, is niet zo eenvoudig uit te maken, hoewel wij dit soms wel graag zouden willen weten, daar het hier om meer kan gaan dan om zuivere academische kwesties. Immers als bijvoorbeeld agressie – waaronder wij verstaan: ge-

weldadig, aanvallend, destructief gedrag met het oogmerk het toebrengen van pijn – aangeboren en aan de menselijke natuur inherent is, is de kans op een eeuwige vrede bepaald veel geringer, dan wanneer agressie later zou ontstaan: bijvoorbeeld als gevolg van frustratie. Nu is agressief gedrag *als gevolg* van frustratie heel normaal, maar als een kat met een half dode muis speelt, lijkt deze agressie eerder tot de wezenskenmerken van de kat te behoren, dan dat zij een gevolg van frustratie zou zijn. Zo is ook bekend, dat agressieve delicten voor een veel groter deel gepleegd worden door mannen dan door vrouwen. Moeten wij hieruit nu besluiten, dat mannen vaker gefrustreerd worden dan vrouwen, of zijn de laatste naar hun aard minder agressief? Of is er nog een andere oorzaak aan te wijzen?

Hoe dit zij, er zijn toch *wel aanwijzingen*, die er op duiden, dat in elk geval het *aansluitingsmotief aangeboren is*.

Niet alleen bij de mensen, maar ook bij de dieren merkt men direct na de geboorte een gehechtheid op tussen moeder en kind. Om te zien of deze gehechtheid voortkwam uit honger of genegenheid hebben Harlow en zijn medewerkers het volgende experiment uitgevoerd. Zij lieten een groep baby-apen zonder hun moeder opgroeien, maar maakten twee uit ijzerdraad gevlochten „kunstmoeders”. De ene kunstmoeder werd bekleed met badstof, de andere niet. Aan de borst van elk der kunstmoeders was een fles verbonden, waaruit de aapjes gevoed konden worden. De ene helft van de groep werd gevoed door de „draadmoeder”, de andere helft door de „stoffenmoeder”. Men wilde nl. nagaan, of de aapjes zich enkel op grond van het stillen van de honger of (mede) op basis van *contactbehaaglijkheid* aan de kunstmoeders zouden hechten. Weldra bleek, dat alle aapjes de voorkeur gaven aan de „stoffenmoeder boven de „draad”moeder. Zelfs de aapjes, die geleerd was bij de draadmoeder te drinken, klommen wel op de draadmoeder om hun honger te stillen, maar renden zodra zij verzadigd waren terug naar de stoffenmoeder, waar zij zich dan aan vastklemden. Blijkbaar was er bij deze apen een aangeboren behoefte aan contactbehaaglijkheid.

Nu was het natuurlijk mogelijk, dat dit contact zuiver om reden van behaaglijkheid gezocht werd, terwijl wij bij aansluitingsmotivatie meer denken aan het streven van een individu naar *veiligheid en geborgenheid*. Het bleek echter, dat, als men de aapjes bloot stelde aan angstwekkende prikkels, zij in paniek naar hun stoffenmoeder

vluchtten en zich daaraan vastklemden en hun heil ook dan niet zochten bij de draadmoeder waar zij wel heen gingen om voedsel te krijgen. De aansluitingsmotivatie kwam ook naar voren bij een Amerikaans onderzoek waar 80% van de geïnterviewde employé's te kennen gaf door te willen gaan met werken ook al zou dat economisch in het geheel niet nodig zijn. 31% hiervan gaf als reden op de vriendschappelijke omgang met de andere employé's. Hier hadden zij blijkbaar behoefte aan.

Het aansluitingsmotief staat in zekere zin tegenover het prestatie-motief. Hermans noemt, zoals wij boven reeds gememoreerd hebben, als een van de trekken van het persoonlijkheidsbeeld van de prestatie-gemotiveerde, dat hij het accent in zijn partnerkeuze legt op de *capaciteiten* van de ander. Dit impliceert uiteraard, dat het aansluitingsmotief bij hem ondergeschikt is aan het prestatie-motief. Personen met een sterke aansluitingsmotivatie zoeken daarentegen zowel in als buiten hun werk in de eerste plaats naar vriendschappelijke relaties en naar *gezelschap*. Ook voor het meten van de aansluitingsmotivatie wordt veel gebruik gemaakt van de Thematic Apperception Test.

Elizabeth French vergeleek de prestatie-gemotiveerden met de aansluitingsgemotiveerden in een experiment, waarbij groepjes van 4 personen in 2 verschillende situaties een taak moesten vervullen. De situaties bestonden hierin, dat tijdens het verrichten van de taak in de eerste situatie feedback gegeven werd m.b.t. het effectief *volbrengen van de taak* en in de tweede m.b.t. een goede *samenwerking*. Als resultaat kwam naar voren, dat de groepen, die bestonden uit prestatie-gemotiveerden de hoogste productie leverden bij een terugkoppeling op de taak en de aansluitingsgemotiveerden bij een feedback op de samenwerking.

Hieruit blijkt wederom, dat, wil *een leider* een hoge productie bereiken, hij *zijn mensen op verschillende wijze moet benaderen*: bij de prestatie-gemotiveerden zal hij speciaal zijn aandacht moeten schenken aan de te verrichten taak, terwijl hij bij de aansluitingsgemotiveerden er in het bijzonder op moet letten of de tussen-menselijke verhoudingen niet gestoord worden. Dat prestatie-motivatie en aansluitingsmotivatie ook wel samen kunnen gaan, blijkt duidelijk uit het gedrag van de zakenman, die door het aanknopen van vriendschappelijke betrekkingen zijn omzet weet te vergroten.

Men heeft zich ook vaak de vraag gesteld in hoe-

verre het aansluitingsmotief verbonden is met de verschijnselen van *angst en vrees*. Terzijde mogen wij hierbij even opmerken, dat men van „angst” spreekt, als het gevaar irreëel is, terwijl de term „vrees” gebruikt wordt, als er een werkelijke dreiging aanwezig is. Uiteraard is er in de praktijk van het leven een geleidelijke overgang van angst naar vrees en omgekeerd.

Om bovenstaande vraag te kunnen beantwoorden deed Schachter het volgende experiment. Hij vroeg een aantal meisjesstudenten deel te nemen aan een belangrijke proef m.b.t. de elektrische shocktherapie. Hij voegde er aan toe, dat de proefpersonen tamelijk pijnlijke elektrische schokken zouden krijgen, maar dat zij er geen blijvende schade van zouden ondervinden. Vóór dat men aan de beurt was, moest men zo'n 10 minuten wachten in een wachtkamer. De groep werd in twee gelijke delen gesplitst. De leden van de ene helft hadden daarbij de keuze tussen een wachtkamer, waarin zich meer studenten, die aan hetzelfde experiment onderworpen werden, bevonden en een lege wachtkamer. De leden van de andere helft van de groep konden kiezen tussen een lege wachtkamer en een wachtkamer, waarin zich meisjesstudenten bevonden, die zaten te wachten op een afspraak met een van hun hoogleraren of adviseurs. Van de eerste helft verkozen 6 van de 10 meisjes de wachtkamer, waarin zich hun lotgenoten bevonden, maar bij de tweede helft bevond zich geen enkel meisje, dat er de voorkeur aan gaf zich te voegen bij de niet bij het experiment betrokken studenten.

Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden, dat niet de angst „an sich” de mensen samedrijft, maar dat de angst voor een *gemeenschappelijke dreiging* de mensen tot aansluiting stimuleert.

Uit een andere studie van Schachter bleek, dat van de mensen, die weinig angst kenden, slechts 33% er de voorkeur aan gaf, samen met anderen, die in dezelfde situatie verkeerden, te wachten. Ook vond Schachter, dat de meisjesstudenten, die in hun ouderlijk huis de eerstgeborene of enig kind waren, bij angst eerder aansluiting zochten, dan hun collegae, die broertjes of zusjes boven zich hadden.

Het tweede kind zocht in een angstige situatie weer sneller aansluiting dan het derde en dit weer sneller dan het vierde kind. Dit zou er op kunnen wijzen, dat een vroeger geboren kind meer gelegenheid krijgt om afhankelijk te blijven van zijn ouders en dan met name van zijn moeder dan een later geboren kind. Hiertegenover staat echter,

dat in niet-angstverwekkende situaties de oudste en enige kinderen niet meer aansluiting zochten dan de later geboren kinderen. Tevens bleek uit een ander onderzoek, dat kleuters, die als baby door hun moeders op hun wenken bediend waren en steeds gevoed waren, zodra zij de wens hiertoe kenbaar maakten, minder afhankelijkheid vertoonden, dan de kleuters, die als baby volgens een streng schema waren gevoed en abrupt waren gespeend. De kinderen van deze laatste groep raakten veel eerder gefrustreerd als zij een probleem niet konden oplossen, dan dit het geval was bij de kinderen, die als baby in rijke mate moederlijke zorg hadden genoten. De uitkomsten van dit experiment geven in zekere zin steun aan de theorie van *Maslow*, die wij boven memoreerden, n.l. dat individuen, die als kind een bepaalde behoefte steeds hebben kunnen bevredigen, later – als dit niet meer het geval is – een grotere tolerantie hiertegenover aan de dag leggen, dan zij, die in hun jeugd bij de bevrediging van deze behoeften, telkens weer gefrustreerd werden.

Volgens Schachter zou het samen zijn met anderen bij de angstige mens twee belangrijke functies vervullen. Ten eerste zou het gezelschap van anderen, die in eenzelfde gevaarlijke situatie verkeren *angstverminderend* werken, doordat alleen reeds de lichamelijke aanwezigheid van anderen de angst doet afnemen en ten tweede zou het samen zijn met anderen in dezelfde omstandigheden de angstige mens *aanwijzingen* kunnen verschaffen om de vreemde en *angstverwekkende situatie* te helpen verklaren.

De betekenis van de *aansluitingsmotivatie* voor de *strijdkrachten* is *evident*. Dit geldt uiteraard in de eerste plaats aan het front, waar constant levensgevaar aanwezig is, maar toch ook – zij het in mindere mate – in de kazerne en dan weer in het bijzonder bij de recruten, die in een voor hen vreemde omgeving komen, waardoor zij zich onbehaaglijk en vagelijk angstig gaan gevoelen. Om nu van dit gevoel van onbehagen en vage angst bevrijd te worden, zoeken zij hun toevlucht bij hun maats, die in dezelfde situatie verkeren. Bij een patrouille, die een vreemde omgeving verkent of bij de bemanning van een eenzame post zal de aansluitingsmotivatie eveneens duidelijk aan de dag treden.

Wordt de aansluitingsmotivatie niet bevredigd, dan treden eenzaamheidsgevoelens op en deze leiden snel tot heimwee en niet zelden tot drankmisbruik en andere a-sociale gedragingen. Dat men onder levensgevaarlijke omstandigheden doorgaat met vechten, vindt veelal tevens zijn

oorzaak in het feit, dat men zich sterk verbonden voelt met zijn strijdmakkers. De zich eenzaam voelende man deserteert vlugger.

Het *aankweken van saamhorigheidsgevoel* behoort dan ook tot de eerste eisen, die men aan de leider van een militaire eenheid moet stellen, juist omdat dit in dreigende situaties angstverminderend werkt.

Het is zonder meer duidelijk, dat *motivatie en moreel* ook hier weer *nauw verbonden* zijn.

3. *Verantwoordelijkheidsbesef als motivatie*

Zoals wij in de *Inleiding* reeds stelden is het menselijk handelen door het selectief aspect van de motivatie zedelijk bepaald, hetgeen betekent, dat hierin het *uniek menselijke* naar buiten treedt. Immers, moge men in het voetspoor der antropologen bij de mens – in vergelijking met het dier – als kenmerken een hoog ontwikkeld en goed georganiseerd zenuwstelsel, een rechtopgaande gang, een weinig behaarde huid, een platte borst, lange armen en benen, een grote neus, een vooruitstekende kin en het vermogen om gearticuleerde klanken voort te brengen, ontdekken, dan zijn dit slechts *algemene* kenmerken en heeft men zijn *wezenskenmerken* niet opgemerkt. Tot deze laatste behoren *verstand, geweten en religie* c.q. *ideologie*.

Met zijn verstand kan de mens nadenken over het verleden, zich oriënteren in het heden en plannen ontwerpen voor de toekomst. Met zijn geweten openbaart zich in de mens een drang tot zelfbeoordeling bij alles wat hij denkt, doet of nalaat naar de hem bewuste norm van goed en kwaad. Met zijn religie gaat de mens boven zichzelf uit naar de oergrond van het Zijnde, waarvan hij zich afhankelijk weet. En de mens, die geen religie aanvaardt, verwerft zich een ideologie, die een soortgelijke plaats inneemt als de religie bij de godsdienstige mens.

Speciaal aan het geweten, dat nochtans niet onafhankelijk werkt, maar bij het verstand te rade gaat, in de religie is ingebed en zich oriënteert aan de ideologie, ontspringt het *verantwoordelijkheidsbesef* (zie B 4). Dit *verantwoordelijkheidsbesef* is derhalve eveneens *wezensinherent* aan de mens. Het wekt daarom verbazing, dat verantwoordelijkheidsbesef als motivatie voor het menselijk handelen in zoveel psychologie handboeken ontbreekt. Dit is o.i. alleen te verklaren, doordat men vreest anders ethische en wijsgerige begrippen met psychologische begrippen te verwarren. Wij menen een bevestiging van deze gedachte te

vinden bij *Herzberg c.s.*, die er op attenderen, dat: „A noted scientist Peter Drucker, in addressing a symposium at the American Psychological Association, stated that an investigation of workers' job attitudes was immoral and unjustified. He felt that it was no business of anyone but the worker himself how he felt about his job. Similar feelings have been echoed by many others”. (Zie ook het begrip „Willen” onder A). Het lijkt ons echter juist en beter verantwoord het risico van een eventuele begripsverwarring te aanvaarden (en als men hiervoor op zijn hoede is behoeft dit risico niet groot te zijn) dan bij voorbaat de mens van een van zijn wezenskenmerken te ontdoen om daarna verder het gedrag van deze gedenatureerde mens – zij het nog zo nauwkeurig – te bestuderen.

Als wij het woord „*verantwoordelijkheid*” bekijken, valt meteen op, dat dit is afgeleid van het stamwoord „*antwoord*”. Dit wil zeggen, dat degene, die verantwoordelijk *voor* iets of iemand is, antwoord moet geven, of te wel rekenschap moet afleggen *aan* degene, die hem m.b.t. dat iets of die iemand rechtmatig een opdracht heeft gegeven. Het naamwoordelijk gezegde „*verantwoordelijk zijn*” regeert dus twee voorzetsels n.l. „*aan*” en „*voor*”. Het merkwaardige is nu echter, dat hoewel naar zijn oorspronkelijke betekenis de nadruk valt op het *verantwoordelijk zijn aan*, men heden ten dage deze betekenis naar de achtergrond dringt en bij voorkeur de klemtoon alleen legt op het *verantwoordelijk zijn voor*. Het lijkt ons niet onmogelijk, dat dit te maken heeft met de hedendaagse gezagscrisis. Men bedenke evenwel, dat het ene niet buiten het andere bestaat. Zo is ook een militair niet alleen verantwoordelijk *voor* het op juiste wijze uitvoeren van een opdracht, maar hij is ook verantwoordelijkheid verschuldigd *aan* zijn meerdere, die hem hiertoe rechtmatig het bevel heeft gegeven. Om tot een goed begrip van *verantwoordelijkheid* te komen, is voor alles nodig, dat men inziet, dat dit begrip *onlosmakelijk* gekoppeld is aan het begrip *vrijheid*. Immers men kan de mens alleen verantwoordelijk stellen voor zijn daden, als hij ook anders had kunnen handelen, d.w.z. als hij in vrijheid heeft gehandeld. Is de mens evenwel vrij?

Over dit probleem is door alle eeuwen heen veel gedacht, geschreven en getwist. Determinisme en indeterminisme staan hier tegenover elkaar. Hoe belangwekkend deze kwestie voor filosofen en theologen ook moge zijn, vanuit een psychologisch standpunt bezien, gaat het er slechts om of

en zo ja in hoeverre en op welke wijze de mens zijn vrijheid eventueel *beleeft*.

Nu beleeft de mens zichzelf niet als geheel en al vrij. Absolute vrijheid zou immers almacht betekenen, want kan men iets niet, wat men wil, dan is men in dat opzicht niet vrij. Ieder mens leeft in een bepaalde tijd, bevindt zich slechts op één plaats tegelijk, is geboren uit bepaalde ouders, groeit op in een bepaald milieu en bezit bepaalde lichamelijke en psychische eigenschappen, die zijn kunnen en daarmee zijn vrijheid inperken. Binnen de grenzen van zulke vrijheid beperkende wetten, *voelt* de psychisch gezonde mens *zich* evenwel *vrij*. Hij *beleeft* daar de vrijheid.

Aan de andere kant dient de wet juist om het leven zijn rijkste ontplooiing te geven en zal de mens door de wet te volbrengen juist tot zelfverwerkelijking komen. Immers, houdt de mens de wetten der hygiëne goed in het oog, dan zal dit zijn gezondheid ten goede komen; gehoorzaamt hij in zijn denken trouw aan de wetten van de logica, dan bevordert dit zijn denkproces; neemt hij de normen voor de samenleving in acht, dan zal zijn sociale aanpassing gunstig verlopen en luistert hij gedurig naar het gebod der naastenliefde, dan zal zijn karakter hierbij baat vinden. De psychisch gezonde mens voelt zich door deze wetten dan ook geenszins bedreigd, maar zegt *Goethe* na: „*Das Gesetz nur kann uns Freiheit geben*”. Dit is de vrijheid van de vis in het water en van de vogel in de lucht. De wetten, reglementen en bepalingen in de militaire dienst hebben eveneens ten doel de militair in staat te stellen een zo goed mogelijk militair te zijn. Waar dit niet kan, ontbreekt er iets aan de betrokken militair of aan de geldende wetten of aan de heersende omstandigheden.

In 1941 sprak de toenmalige president van de Verenigde Staten *Roosevelt* in een boodschap aan het Amerikaanse Congres van de vier vrijheden, nl.: freedom from want, freedom from fear, freedom of speech en freedom of religion. Inderdaad als de mens gebrek lijdt, door angst gekweld wordt, niet zeggen mag wat hij op zijn hart heeft of hem verhinderd wordt zijn godsdienst te belijden, voelt hij zich niet vrij.

Maar ook de scheepsboef, die men in vroeger eeuwen op een eenzaam en onbewoond eiland afzette, mogen wij niet vrij noemen, want hem ontbrak de gemeenschap, waarop hij van nature aangelegd was. De onvolwassenen en geestelijk gestoorde worden ook niet of niet geheel verantwoordelijk gesteld, omdat zij nog niet of niet meer de vrije beschikking over hun geestelijke functies hebben en deswege de consequenties van

hun doen en laten niet kunnen overzien. De dwangneuroticus, die het niet kan nalaten elke avond bij het naar bed gaan drie maal te controleren of hij de deur wel op het nachtslot heeft gedaan of de hoofdkraan van het gas wel heeft afgesloten, beleeft dit – op zichzelf onschuldige – gedrag als onvrij en ook de aan alcohol verslaafde of kleptomane psychopaat voelt zich bij het zich bedrinken of wederrechtelijk toeëigenen van andermans bezit evenmin vrij. Een psychotische patient, die in een vlag van waanzin vrouw en kind van het leven berooft, handelt niet uit vrije wilsbeschikking en van een lijder aan epilepsie, die brandsticht, terwijl zijn bewustzijn in een schemertoestand verkeert, wordt aangenomen, dat zijn vrijheid van handelen hierdoor zozeer aan banden is gelegd, dat ook hij niet of niet geheel aansprakelijk gesteld kan worden voor zijn daad. Een stomdronken chauffeur, die met razende snelheid door een drukke straat rijdt en een dodelijk ongeluk veroorzaakt, kan men wegens verlaagd bewustzijn moeilijk volledig toerekenbaar achten, maar het is een andere zaak of hij niet volledig verantwoordelijk gesteld kan worden voor het feit, dat hij teveel ging drinken, terwijl hij nog moest auto-rijden.

Zoals overal in het leven de grenzen vloeiend zijn, lopen de lijnen tussen volledige toerekenbaarheid en volledige ontoerekenbaarheid ook vloeiend in elkaar over. Naarmate het kind de volwassenheid dichter nadert en de abnormaliteit van de patient geringer is, naar die mate zijn zij meer vrij en dus meer verantwoordelijk.

Het is een *typisch kenmerk van de volwassen, psychisch gezonde mens, dat hij zich* voor al zijn houdingen en gedragingen – voor zover hij hierin de vrije keuze had – *verantwoordelijk voelt* en de *consequenties van zijn daden wil aanvaarden*. De geestelijk onvolwassen mens en de gestoorde mens daarentegen zullen in de regel de verantwoordelijkheid afwijzen en bij falen de schuld aan anderen of aan de omstandigheden geven en evenmin zullen zij dan de consequenties van hun gedrag willen aanvaarden.

Omdat men de verantwoordelijkheid afwijst, wijst men de vrijheid af. Meestal niet openlijk en bewust, maar wel vaak bedekt en onbewust. De bekende psychiater en wijsgeer *Erich Fromm* heeft een boek geschreven met de veelzeggende titel „*The fear for freedom*” (zie B 5). Mensen, die jarenlang in de gevangenis doorgebracht hebben, vertonen soms een duidelijke angst voor de dag waarop zij in vrijheid worden gesteld. Om dezelfde reden wordt evenmin zelfstandigheid bij

het werken door iedereen begeerd. Velen hebben maar liever, dat hen precies voorgeschreven wordt, *wat* zij moeten doen en *hoe* zij het moeten doen. Deze mindere vrijheid geeft mindere verantwoordelijkheid. Zo wordt ook een bevordering, die meer vrijheid geeft en dus meer verantwoordelijkheid vraagt soms als een benauwenis ervaren.

Wil de mens echter tot zelfverwerkelijking komen, dan is het nodig, dat hij de verantwoordelijkheid niet schuwt, maar deze aanvaardt.

Kohnstamm zegt, dat ieder mens er *recht* op heeft *verantwoordelijkheid* te dragen, omdat alleen zo zijn persoonlijkheid kan groeien.

Uiteraard kan ook de volwassen psychisch gezonde mens alleen die verantwoordelijkheid dragen, die zijn capaciteiten niet te boven gaat. *Kohnstamm* is echter van oordeel, dat bij twijfel men minder kwaad doct met het aannemen van een te grote dan van een te kleine verantwoordelijkheid, aangezien toekenning van te grote verantwoordelijkheid, als zij niet buiten alle proporties komt, staalt en verheft, het dragen van te kleine verantwoordelijkheid verslapt en omlaag trekt.

Het begrip verantwoordelijkheid is essentieel voor dat der persoonlijkheid, suggereert *Kohnstamm* en hij voegt er in navolging van *Nicolai Hartmann* aan toe „*als de verantwoordelijkheid wordt geloofend, houdt de persoon op te bestaan*”.

Hiermee wordt bedoeld, dat zonder verantwoordelijkheidsbesef de mens in feite geen mens meer is. Zo is ook te verstaan, dat *Kohnstamm* concludeert, dat *wie geweten zegt, verantwoordelijkheid zegt*. Dit houdt in, dat de verantwoordelijkheid aan een meerdere zijn begrenzing vindt in het geweten. Voor de militair impliceert dit, dat hij zich *niet zonder meer* kan verschuilen achter het *Befehl ist Befehl*. maar dat hij een bevel niet mag uitvoeren, als zijn geweten hem dit verbiedt. Aan de andere kant betekent dit *evenzeer* – hetgeen jammer genoeg nogal eens vergeten wordt – dat hij een terecht gegeven bevel *zo goed mogelijk moet uitvoeren*, aangezien hier anders een tekort aan verantwoordelijkheidsbesef en een niet zuiver functionerend geweten uit blijkt, hetgeen dus eveneens afbreuk doet aan de waarde der persoonlijkheid.

Voor zover wij met moreel bedoelen „innerlijke bereidheid tot plichts vervulling” (zie Inleiding) vallen de begrippen verantwoordelijkheidsbesef en moreel in feite samen en zou men hier dus ook van *moreel als motivatie* kunnen spreken.

Herzberg c.s. kwamen tot de conclusie, dat: „In

fact, it may be that during hard times the edge that will determine whether a concern will survive will be given by the level of morale within the personnel”. Dit was voor hen reden genoeg de job-attitudes van de werkers aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Zij analyseerden de job-attitudes in een 14-tal factoren, nl.: erkenning, prestatie, promotie-kansen, feitelijke vooruitgang, salaris, tussenmenselijke verhoudingen, supervisie, verantwoordelijkheid, bedrijfspolitiek, werkcondities, werk-op-zich, persoonlijke factoren, status en beroepszekerheid. De berekening van deze factoren werd objectief vastgesteld aan de hand van feitelijke gebeurtenissen. Vervolgens werd een onderzoek ingesteld naar de subjectieve *beleving* van deze gebeurtenissen door de proefpersonen. De proefpersonen moesten hiertoe een tijdperk noemen, waarin zij bijzonder ingenomen waren geweest met hun werk of een tijdvak, waarin zij bepaald een hekel hadden gehad aan hun werk. Vervolgens werd nagegaan welke gebeurtenissen in die tijd hadden plaats gehad en tot welke van bovengenoemde factoren deze waren te herleiden (bijv. promotie of ruzie met de chef). Naar aanleiding van deze gebeurtenissen werd dan gevraagd, hoe zij de situatie hadden verwerkt (bijv. lange of korte nawerking).

Zodoende kreeg men de volgende basisonderscheidingen.:

- a. instelling: hoog of laag;
- b. omvang tijdvak: groot of klein;
- c. nawerking: lang of kort.

Bij een hoge instelling behoorden als hoogste objectieve waardering de factoren: prestatie (41%), erkenning (33%), werk-op-zich (26%), verantwoordelijkheid (23%), vooruitgang (20%) en salaris (15%). De overige factoren kregen percentages van 6% of minder. Daar meer dan één factor bij een gebeurtenis werkzaam kon zijn, bedroeg het totale percentage meer dan 100. Voor wat betreft de factor verantwoordelijkheid, deze zag zowel op de verantwoordelijkheid voor eigen werk als voor het werk van anderen. Het krijgen van meer verantwoordelijk werk werd ook, als formele promotie uitbleef, positief gewaardeerd. Verder bleek, dat de factor verantwoordelijkheid altijd betrekking had op een grote spanne tijds. Ditzelfde gold – hoewel in iets mindere mate – voor de factoren werk-op-zich en vooruitgang. De factoren prestatie en erkenning verwezen daarentegen vaker naar een klein dan naar een groot tijdperk, terwijl de factor salaris over beide categorieën ongeveer gelijkelijk verdeeld was.

De subjectieve waardering bij een hoge instelling viel voornamelijk ten deel aan de factoren erkenning (59%), prestatie (57%), promotiekansen (38%), verantwoordelijkheid (30%) en werk-op-zich (29%).

Tevens bleek, dat de factor verantwoordelijkheid een hoge correlatie vertoonde met de factoren prestatie en werk-op-zich, en in mindere mate met erkenning.

Op grond van hun bevindingen kwamen Herzberg c.s. tot de gevolgtrekking, dat veraf gelegen doelen van het individu bepaald worden door het factorencomplex prestatie-verantwoordelijkheid-werk-op-zich en vooruitgang. Dit complex van factoren leidt tot het gevoel van *persoonlijke groei en zelfverwerkelijking*.

Bij een lage of te wel negatieve instelling t.o.v. het werk spelen de factoren prestatie (7%) en verantwoordelijkheid (6%) nauwelijks mee. Iets belangrijker zijn de factoren vooruitgang (11%) en werk-op-zich (14%). Van veel betekenis zijn daar de factoren bedrijfspolitiek en administratie (31%) en supervisie (20%).

Verantwoordelijkheid en prestatie bleken de enige factoren te zijn, die praktisch alleen bij een hoge werkinstelling voorkwamen. Daar bovendien de factor verantwoordelijkheid verreweg het duurzaamst effect bleek te bezitten, kan o.i. hieruit de duidelijke conclusie getrokken worden, dat *de factor verantwoordelijkheid een sterke indicatie is voor een hoog en duurzaam moreel*.

Zoals wij reeds opmerkten (zie D 1), maken Herzberg c.s. de onderscheiding „satisfiers” en „dissatisfiers”. De satisfiers bevredigen de behoefte van de mens aan zelfverwerkelijking in zijn werk. En de behoefte aan zelfverwerkelijking zien ook zij als het uiteindelijke doel van de mens. Voor een baan in de moderne industrie, die slechts eentonig en vervelend werk geeft, is echter weinig kans, dat de factoren verantwoordelijkheid en prestatie tot gelding komen en dan heeft de mens dus weinig kans op zelfverwerkelijking. Waar nu de echte „motivators”, zoals verantwoordelijkheid, prestatie en werk-op-zich weinig gelegenheid krijgen aan bod te komen, moet een goede bedrijfshygiene het werk draaglijk maken. D.w.z. dat speciaal dan alle aandacht gevestigd moet worden op de *werkomstandigheden*, zoals juiste bedrijfspolitiek, goede administratie, gunstige arbeidsvoorwaarden, competente superieuren e.d., anders zullen de dissatisfiers gemakkelijk spel krijgen en het moreel omlaag halen.

Herzberg c.s. wijzen er op, dat, waar men kans gezien heeft de werknemers te laten participeren

in het bedrijf en hen derhalve daarmee een grotere verantwoordelijkheid gaf, dit de productie en het moreel ten goede kwam.

Een hoge beloning, die gekoppeld is aan een buitengewone prestatie of meerdere verantwoordelijkheid wordt eerder gezien als een teken, dat men meetelt, dan als geld, dat de arbeid verzoet. Zij zien de bureaucratie als een bedreiging voor de groei van het persoonlijke verantwoordelijkheidsbesef. Hierbij wordt n.l. niet alleen geregeld *wat* er gedaan moet worden, maar ook *hoe* het gedaan moet worden. Initiatief wordt er niet bij aangemoedigd en daardoor komt het verantwoordelijkheidsbesef daar niet gemakkelijk tot ontplooiing. Zo kan ook een hobby maar gedeeltelijk zinvolle arbeid vervangen, aangezien bij de eerste veel minder verantwoordelijkheid vereist wordt. In verband hiermee is het onderzoek van *Walker*, waarnaar Herzberg c.s. verwijzen, van belang. Walker bestudeerde n.l. het effect van automatisering op de gedragingen van mensen in hun werk. Hij kwam hierbij tot de conclusie, dat gedeeltelijke automatisering het moreel omlaag bracht, daar hierdoor de routine werkzaamheden vermeerderden. Bij volledige automatisering gevoelden de werkers zich in het begin ongelukkig, omdat zij over moesten schakelen naar ander werk, waarbij zij zich lichamelijk niet meer behoefden in te spannen doch aldoor oplettend moesten zijn en voortdurend moesten wachten, denken en onderscheiden. Na enige tijd hadden zij zich echter aan hun nieuwe taak aangepast en toen voelden zij, dat zij het gehele proces van de fabriek onder controle konden krijgen en dit leidde bij hen tot een hoger moreel dan ooit te voren. Het was hier de grote verantwoordelijkheid, waarvan zij zich bewust werden, die hun moreel omhoog stuwde.

Uit het onderzoek van Herzberg c.s. kwam verder naar voren, dat verantwoordelijkheid de instelling ten opzichte van het werk praktisch steeds gunstig beïnvloedde. Dit wil dus zeggen, dat bij degenen, die meer verantwoordelijkheid te dragen kreeg, in bijna alle gevallen ook het verantwoordelijkheidsbesef groeide. Dit werd later trouwens nog bevestigd door het onderzoek naar de subjectieve beleving van de verschillende factoren. *Handelen uit verantwoordelijkheidsbesef wil zeggen, handelen naar de eis van het geweten*. En dat is niets anders dan *onafgebroken plichtsbetrachting*.

Uit de studie van Herzberg c.s. bleek tevens, dat de factor verantwoordelijkheid bij routine zaken haast niet aan bod kwam. Op de militaire dienst

toegepast wil dit zeggen, dat men er op uit moet zijn aan te tonen, dat de z.g. nietige zaken, vaak slechts *schijnbaar* nietig zijn, maar in werkelijkheid wel degelijk van belang zijn, wil men, dat de militair uit verantwoordelijkheidsbesef zal weten te handelen.

Nu hangt, zoals wij gezien hebben, verantwoordelijkheid nauw samen met prestatie en werk-op-zich. Krijgt de militair dus gelegenheid iets te presteren en geeft men hem werk, dat hij plezierig vindt, dan zal zijn verantwoordelijkheidsbesef vanzelf vergroot worden. Een en ander houdt ook in, dat de militair tevens moet weten met welk doel hij in dienst is en waarvoor hij desnoods zijn leven moet inzetten. Om dit de huidige dienstplichtige jeugd duidelijk te maken is zeker geen gemakkelijke opgave. Men – en de jeugd in het bijzonder – heeft een aversie tegen alles wat met oorlog in verband staat. De hedendaagse religieuze en ideologische stromingen van de Westerse Wereld tenderen in de richting van weerloosheid en ontwapening en het geweten, dat zich aan deze stromingen oriënteert, zal niet alleen gauw geneigd zijn te zwijgen bij plichtsverzaking van *schijnbaar* nietige zaken de militaire dienst betreffende, maar zal ook node luid spreken bij veronachtzaming van duidelijke dienstbelangen.

Nu is het eenmaal met onwillige honden slecht hazen vangen. En met onwillige militairen wint men geen enkele oorlog. De opleiding zal er dus ook steeds op gericht moeten zijn de militair mentaal op de oorlog voor te bereiden. Dat men zich hiervan in het leger van de Sovjet-Unie terdege bewust is, moge – wellicht ten overvloede – blijken uit het volgende citaat uit het geschrift van Oberst I. A. Seleznev: Krieg und ideologischer Kampf, nl.: „Die individuell-psychologische Seite des Moralfaktors ist mit der ideologischen eng verbunden und von dieser abhängig. Unter dem Einfluss der Ideologie kann der Mensch seine negativen Gefühle überwinden und sich auf die Erfüllung der Soldatenpflicht konzentrieren. Andererseits können mit den Mitteln des ideologischen Kampfes die negativen Gefühle verstärkt werden, was den Willen lähmt und den Moralegeist der Truppen vermindert”.

Dat het uitermate belangrijk is, dat de soldaat weet waarom en waarvoor hij vecht, was Cromwell blijkbaar ook reeds bekend, want wij lezen in „The Souldiers Catechisme” van 1644: „A good cause puts life and courage into men's hearts”.

Waar de ontwikkeling van de oorlog er toe geleid

heeft, dat er nu in veel sterkere mate dan vroeger verspreid gevochten wordt – denk ook aan de guerrilla – zal de lagere commandant tegenwoordig ook veel eerder op eigen verantwoordelijkheid een beslissing moeten nemen.

Evenzo zal ook de enkeling, die een zelfstandige taak krijgt te verrichten (jachtvlieger) vaak op eigen verantwoordelijkheid moeten handelen. Bij elke persoonlijke beslissing, die genomen moet worden, draait het niet alleen om de grootte van het militaire risico, dat er aan verbonden is, maar evenzeer om de *ethische juistheid* van de beslissing. Twijfel hieraan werkt besluiteloosheid eveneens in de hand.

Motivatie en moreel worden bij de krijgsman – zoals wij hebben trachten aan te tonen – door een groot aantal factoren gevormd, die ieder voor zich in hun optreden afhankelijk zijn van voorkomende situaties en persoonlijke aanleg en omstandigheden. Met al deze factoren zal men – met de ene meer en met de andere minder al naar gelang de militaire situatie en de persoon van de militair dit gebieden – voortdurend rekening moeten houden. Een monolithisch uitgangspunt, dat alle houdingen en gedragingen van de militair tot één factor tracht te herleiden kan desatreus werken, maar ook het veronachtzamen van een enkele factor kan kwalijke consequenties met zich brengen. Juist omdat de factor *verantwoordelijkheidsbesef* als motivatie in de psychologie herhaaldelijk *verwaarloosd* wordt, menen wij op het belang van deze factor bij de militair met nadruk te moeten wijzen.

Bovendien, wil de militair in zijn beroep tot *zelfverwerkelijking* komen, dan is het nodig, dat hij daarin tevens geestelijke waarden zoals: waarheid, goedheid, schoonheid, gerechtigheid, vrijheid en hulpvaardigheid nastreeft. En een diepgevoerd verantwoordelijkheidsbesef is hiervoor één van de belangrijkste voorwaarden, want hierdoor wordt hij ontvankelijk voor het appèl om deze geestelijke waarden in concrete situaties te beleven. *Motivatie en moreel vallen in het verantwoordelijkheidsbesef* – wij herhalen het – *samen*. Met deze concrete waardenverwerkelijking bewijst de militair – evengoed als elke burger – tevens een dienst aan de mensheid. Aan deze dienst heeft hij trouwens, juist omdat hij mens is, behoefte, want *de mens is het enige wezen, dat nodig heeft, dat het nodig is*. Of om met Margaret Phillips te spreken: „*We all possess a need to be needed*”.

Tenslotte willen wij niet nalaten onze oprechte

dank te betuigen aan Drs. M. J. G. Weerts voor het kritisch doorlezen van de tekst en voor de daarbij door hem gemaakte opmerkingen, waarmee wij onze winst hebben gedaan.

VOORNAAMSTE LITERATUUR

- Allport, G. W.: *Personality*. London 1949
Allport, G. W.: *Pattern and Growth in Personality*. London 1963
Anastasi, A.: *Fields of Applied Psychology*. New York 1964
Atkinson, J. W.: *An Introduction to motivation*. Princeton, New Jersey 1964
Atkinson, J. W. & Feather, N.T.: *A Theory of Achievement Motivation*. New York 1966
Bigler, R. R.: *De naamloze soldaat* (vert.) Rotterdam 1966
Boon van Ostade, A. H.: *Motivatie en Satisfactie-onderzoek in het bedrijf*. Ned. Tijdschr. voor de Psychologie. Juli 1968
Boring, E. G. (ed.): *Psychology for the Armed Services*. Washington 1946-2
Bühler, Charlotte B.: *Psychologie in de moderne wereld* (vert.) Amsterdam 1964
Copeland, N.: *Psychology and the Soldier*. Harrisburg, Penns. 1951-4
Drenth, P. J. D.: *Een onderzoek naar de motieven bij het kiezen van een beroep*. Amsterdam 1960.
Fromm, E.: *The Fear for Freedom*. London 1942
From, E.: *Man for Himself*. London 1949
Gouldner, A. W. (ed.): *Studies in Leadership*. New York 1950
Hermans, H.: *Motivatie en Prestatie*. Amsterdam 1967
Herzberg, F., Mausner, B. & Snyderman, B. B. *The motivation to work*. New York 1967-6
Hilgard, E. R. & Atkinson, R. C.: *Introduction to Psychology*. New York 1967-4
Kohnstamm, Ph.: *Persoonlijkheid in Wording*. Haarlem 1959-3
Krech, D., Crutchfield, R. S. & Ballachey, E. L.: *Individual in Society*. New York 1962-2
Marshall, S. L. A.: *Men against fire*. New York 1961-2
Marshall, S. L. A.: *The Officer as a Leader*. Harrisburg, Penns. 1966
Maslow, A. H.: *Motivation and Personality*. New York 1954
Meerlo, J. A. M.: *Homo Militans*. Den Haag 1964-2
Murray, E. J.: *Motivatie en Emotie* (vert.) Utrecht 1966
Paterson, T. T.: *Morale in war and Work*. London 1955
Selznev, I. A.: *Krieg und ideologischer Kampf*. Berne 1965
Teevan, R. C. & Birney, R. C. *Theories of Motivation in: Personality and Social Psychology*. Princeton, New Jersey 1964
Vroom, V. H.: *Work and Motivation*, New York 1967-2
Waterink, J.: *Theorie der Opvoeding*. Kampen 1958-2

Boekbespreking

Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel I Voorspel door Dr. L. de Jong, Directeur van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie, uitg.: Staatsdrukkerij 's-Gravenhage, 1969. Prijs populaire editie: f 17,50.

„De proeven en overwegingen betreffende de invoering van mitrailleurs en mobiele howitzers duurden eindeloos, als ware dit een welkom voorwendel om de aanvragen tot aanschaffing uit te stellen. De opgelegde munitievoorraden waren ontoereikend, zelfs voor een oorlog van korte duur”, aldus Generaal Snijders toen hij op 1 augustus 1914 de benoeming tot Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht aanvaardde.

Dit is een voorbeeld van de vele citaten waarmee Voorspel is verlevendigd. Dr. L. de Jong kreeg in 1955 opdracht van de toenmalige Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog te schrijven. Deze geschiedschrijving zal resulteren in een serie van 8 à 9 delen. Het eerste deel verscheen begin februari j.l. De volgende twee delen (Neutraal en Mei 1940) zullen spoedig volgen. Het laatste deel heeft als streefjaar van uitgifte 1980. Het is de bedoeling dat elk deel een afgerond geheel zal vormen, afzonderlijk verkrijgbaar. Er zullen twee edities zijn, een wetenschappelijke en een populaire. De laatste is nagenoeg gelijk aan de wetenschappelijke uitgave met dien verstande dat er geen voetnoten met bronvermeldingen en geen register zijn opgenomen, terwijl de vele citaten in voorkomend geval in het Nederlands zijn vertaald. Dr. de Jong heeft o.m. kunnen putten uit de omvangrijke collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, uit de archieven van het Kabinet van de Koningin, die van de Ministerraad en de rapporten van de Centrale Inlichtingendienst. Voorts heeft hij waar noodzakelijk en mogelijk interviews mogen hebben met Prinses Wilhelmina, ministers, andere autoriteiten en belangrijke personen uit de vooroorlogse periode. De schrijver heeft alle mogelijke moeite gedaan om de feiten zo volledig mogelijk weer te geven. Gelet op het hem ter beschikking staande materiaal is hij als geen ander hiertoe in de gelegenheid geweest. De interpretatie van deze feiten en de verklaring van

het verband hiertussen is uiteraard, hoe kan het ook anders, subjectief, waarbij Dr. de Jong zichzelf als opdracht heeft gesteld volstrekte openhartigheid te betrachten. In zijn voorwoord schrijft hij: „Ik heb, mij zettend tot het schrijven van dit werk, geen enkel falen met de mantel der liefde willen bedekken. Ik had, ik heb, slechts één behoefte: in dit relaas alles op te nemen wat mij historisch relevant lijkt.

Serieuze geschiedschrijving is zonder die volstrekte openhartigheid, zonder politieke én geestelijke vrijheid, ondenkbaar”.

De schrijver heeft het boek niet chronologisch maar systematisch geschreven. Een andere schrijver was wellicht tot een andere compositie met andere accenten gekomen. Toch is Voorspel een bijzonder knap en boeiend relaas waarin v.z.v. de schrijver dit voor de verklaring noodzakelijk achtte tot ver in de 19e eeuw werd teruggegrepen. Het geheel is in breed perspectief geplaatst met de nadruk op politieke, militaire, economische en sociale factoren in hun onderling verband binnen het kader van de externe d.w.z. internationale gebeurtenissen.

Op velen, vooral op hen die deze periode hebben meegemaakt, kan dit boek derhalve grote aantrekkingskracht uitoefenen en heeft dit inderdaad ook gedaan, aangezien reeds binnen twee weken na het verschijnen van de eerste druk, groot 50.000 exemplaren, deze bij de Staatsdrukkerij was uitverkocht. Een tweede druk van 30.000 stuks staat op stapel en de plannen voor een eventuele derde druk zijn in voorbereiding.

Hiermede is Voorspel de eerste Nederlandse „bestseller” in 1969 geworden. Voorwaar een belangrijke primeur voor een dergelijk, zeker niet als ontspanningsliteratuur te beschouwen, werk. Voorspel (populaire editie) telt circa 650 bladzijden met nog een veertigtal pagina's fotomateriaal. Het heeft zestien hoofdstukken en bevat talloze citaten, anecdotes en interessante feiten en feitjes zoals: „de vrouwelijke getuige werd eerst in 1927 bij de wet toegelaten”, „in 1933 moesten de kiezers uit 54 lijsten kiezen”, „Nederland, Portugal en Zwitserland waren in 1934 de enige landen die tegen het toetreden van de Sovjet-Unie tot de Volkenbond stemden”, „in 1939 waren er 100.000 personenauto's in Nederland”, etc, etc.

Deze feiten staan uiteraard niet op zichzelf maar dienen ter ondersteuning en illustratie van het gedegen betoog van de schrijver, die als eerste hoofdpunt de eerste wereldoorlog met zijn gevolgen voor de Nederlandse samenleving analyseert.

Deze samenleving kenschetst hij als statisch en

traditioneel, in vele opzichten kortzichtig met een daaraan inhaerente ingebouwde weerstand tegen vooruitgang. Hij besteedt aandacht aan de opkomst van het kapitalisme in ons toenmalige handelsland resulterend in een verscherping van de klassenstrijd, het Belgische vluchtelingenprobleem waardoor de overwegend anti-Duitse stemming groter werd. Direct na de wapenstilstand werd de „slechtst voorbereide revolutiepoging uit onze geschiedenis” op het Malieveld in Den Haag in de kiem gesmoord.

De wens: „nooit meer oorlog”, werd grondslag voor het politieke beleid en een overwegend antimilitaristische houding. De defensie-inspanning werd systematisch zo gering mogelijk gehouden. Nederland werd door de afbraak van de vloot voor de verdediging van de Overzeese gebiedsdelen afhankelijk van anderen. In de jaren van 1921 tot en met 1938 werd 1,7% van het nationaal inkomen aan defensie besteed en zelfs dat werd door velen met name door de 30% van de kiezers die stemden op de SDAP en de Vrijzinnig-Democratische Bond nog te hoog gevonden. Een volgende belangrijke zaak is de economische depressie van 1929 en volgende jaren, welke aanleiding gaf tot een politiek van aanpassing d.m.v. bezuiniging en andere economisch beperkende maatregelen waardoor de werkloosheid onnodig werd verzaamd. Nederland was één der laatste Westerse landen die een „Keynesiaans” conjunctuurbeleid ging voeren, ingeluid in 1936 met het verlaten van de gouden standaard (devaluatie met 30%). Het was opmerkelijk, dat het traditionele politieke en geestelijke levenspatroon van het Nederlandse volk door al deze sociale ellende anders dan in Duitsland niet wezenlijk werd doorbroken. Het spreekt vanzelf, dat deze periode niet het goede klimaat vormde voor uitbreiding van de defensie. Vervolgens wordt grote aandacht besteed aan de opkomst van Mussolini in Italië en Hitler en de Nazi's in Duitsland met de daarmee samengaande politieke en Jodenvervolgingen. In dit verband worden de vele extremistische, fascistische en nationaal-socialistische organisaties en splinterpartijtjes in Nederland zeer gedetailleerd beschreven. De gegevens hiervoor zijn afkomstig uit de rapporten van de Centrale Inlichtingendienst de voorloper van de BVD. Deze Centrale Inlichtingendienst, waarvoor geen fondsen op de begroting werden uitgetrokken, was een geheime dienst in de letterlijke betekenis van het woord en ondergebracht bij de Generale Staf als Afdeling III B. (De Afdeling III A was de Militaire Inlichtingendienst). De taak van deze

dienst was het observeren van zowel de links- als de rechts extremistische organisaties met hun leidende figuren. Dank zij het feit, dat één van de officieren van deze dienst afschriften van de periodieke rapporten tijdens de bezettingsperiode verborgen heeft, kunnen wij nu hiervan kennis nemen. Dr. de Jong verklaart ook het aanvankelijke succes van Mussert met zijn NSB waar de andere fascistische faalden. Hij wijst dit aan het appèl dat de NSB heeft gehad op diegenen, die een sterk gezag voorstonden als reactie op de gezapige Nederlandse democratie (en het socialisme) van tussen de beide wereldoorlogen. De NSB had op andere soortgelijke partijen voor, dat Mussert, een kundig ingenieur van de Rijkswaterstaat in tegenstelling tot de leidende figuren van de andere partijen een goede pers had, o.a. door zijn geslaagde buitenparlementaire actie tegen het verdrag met België over het Antwerpen-Moerdijk kanaal en de controle van de Westerschelde. Op blz. 362 t/m 364 geeft de schrijver in een terugblik een beknopte samenvatting van deze extremistische richtingen in het Nederland van de dertiger jaren.

Voor militairen volgt tenslotte het pièce de résistance in hoofdstuk 15 (blzn. 530 t/m 589) dat geheel in het teken van de defensie staat.

Hierin wordt beschreven, wat er op dit gebied werd gedaan en nagelaten na de bezetting van het Rijnland door Hitler in maart 1936. Dit hoofdstuk begint met:

„Bijna twee jaar was Hitler aan de macht toen in de winter van '34 op '35 de Directeur van de Hogere Krijgsschool in Den Haag, Kolonel Jhr. J. Th. Alting von Geusau, op het gelukkige denkbeeld kwam, met zijn leerling-officieren een strategische oefening op de kaart te houden, waarbij het er om ging de vraag te beantwoorden in welke mate ons land beschermd was tegen een plotse Duitse aanval. De Kolonel ging er daarbij vanuit, dat die aanval door een betrekkelijk kleine maar van moderne wapenen voorziene Duitse strijdmacht uitgevoerd zou worden. Wat zou hier van Nederlandse kant tegenover staan?”.

Welnu Kolonel Alting von Geusau kwam tot de conclusie, dat zulk een verrassende operatie grote kans van slagen had; anderzijds leek het niet zo moeilijk haar te verijdelen. Duitse colonnes zouden immers altijd de Maas en de IJssel moeten passeren. Vernieling van de bruggen zou hen dus aanzienlijk vertragen. Deze tijdwinst zou voldoende kunnen zijn om het Westen van Nederland in staat van verdediging te brengen.

Mede dank zij dit gelukkige initiatief van de

Directeur HKS werd de gehele defensie-inspanning aan een kritisch onderzoek onderworpen. De dienstplicht was toen 5½ maand, het jaarlijks contingent 19500 man (waarvan 1000 voor de Marine en de rest voor de Landmacht). De uitrusting was onvoldoende, de operationele plannen waren zeer summier. Er was geen eenheid van bevelvoering. Een Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht zou er eerst bij dreigend oorlogsgevaar komen. V.w.b. de Landmacht stonden naast elkaar de Chef van de Generale Staf en de Commandant van het Veldleger tevens Commandant van de Vesting Holland. Beiden ressorterend onder de Minister van Defensie waar zij in eerste instantie te maken hadden met het hoofd van de afdeling Generale Staf, een officier van lagere rang. In deze onduidelijke situatie was de persoonlijke verhouding tussen deze hoge officieren van overwegend belang. Helaas was deze in de vooroorlogse periode niet altijd even goed. Opvallend is de grote belangstelling voor en het juiste inzicht van Hare Majesteit de Koningin op het gebied van de defensievraagstukken. Veel van wat werd bereikt was direct te danken aan Haar ingrijpen. Parallel aan en als reactie op het optreden van Duitsland werd onze defensie inspanning zeer geleidelijk opgevoerd. Uitbreiding tijd eerste oefening, vergroting van het jaarcontingent, beveiligingsmaatregelen tegen een strategische overval (grensbataljons, voorbereide brugvernietingen), verbeterde mobilisatie en concentratie en het moderniseren van het materieelbestand waren de voornaamste maatregelen op dit gebied. V.w.b. dit laatste wordt de aandacht gevestigd op de afwezigheid van een eigen wapenindustrie. Bestellingen moesten in het buitenland worden geplaatst. „Soms ging dat gepaard met vertraging die gevolg was van een zucht tot perfectionisme”. Bovendien was het in deze tijd van internationale spanning moeilijk materieel afgeleverd te krijgen. De meeste landen weigerden uitvoervergunningen te verstrekken voor het door ons bestelde materieel. Wij kwamen met onze orders te laat met alle nadelige gevolgen voor de kwaliteit van onze strijdkrachten. De Marine kreeg eindelijk vaste voet met het „slagkruiserplan” in het belang van de verdediging van Nederlands-Indië; tot uitvoering is dit evenwel niet meer gekomen. Uit dit alles kan worden geconcludeerd dat wij met onze defensie-inspanning te laat waren. „De strijd die men in de meidagen van '40 te voeren kreeg, is in de jaren '20 en '30 verloren”, aldus Dr. de Jong. Al met al is dit hoofdstuk voor militairen en ook voor politici bijzonder leerzaam. In dit hoofdstuk

15 is op heldere wijze uiteengezet, dat de politieke leiding geen slagvaardig beleid heeft gevoerd. Men weigerde zich te laten storen in zijn rust. Indien men immers het naderende oorlogsgevaar als zodanig onderkende was men verplicht maatregelen te nemen. Tot dit laatste was men niet bereid, dus onderkende men geen oorlogsgevaar. Gemakzucht overheerste en men liet zich graag in slaap sussen door de geruststellende verklaringen van Hitler, niettegenstaande zijn daden die hiermede in flagrante tegenspraak waren. V.w.b. de militaire leiding kan men niet aan de indruk ontkomen dat, behoudens een enkele uitzondering men dacht, dat indien er oorlog zou uitbreken, dit er één zou zijn met het tempo van die van 1914-1918. Geschiedschrijving heeft ook tot doel de gelegenheid te geven juiste lessen te trekken uit het verleden. Hiertoe leent dit hoofdstuk zich voortreffelijk. Veel zaken zullen de lezer niet onbekend zijn. Wel wordt d.z.z. gemeend, dat de aanpak thans gelukkig dynamischer is dan in de vooroorlogse periode, hetgeen in de hand wordt gewerkt door het huidige optreden in bondgenootschappelijk verband en de betere communicatie tussen de krijgsmachten van de Westerse landen. Bij al onze kritiek op onze leiding in het verleden mag niet worden vergeten, dat de periode die voor ons het verleden is voor hen destijds toekomst was. Toekomst met al zijn onzekerheden in een internationale maatschappij, welke overwegend democratisch-defensief ingesteld was, in beginsel niet bereid tot oorlogvoeren. Het spreekt vanzelf dat een dergelijk goed gedocumenteerd, in feite gecompromeerd werk niet afdoende in enkele bladzijden kan worden besproken. Vele interessante hoofdstukken moeten onbesproken blijven. Gedacht wordt hierbij b.v. aan de affaire van „De Zeven Provinciën” en de Rijksdagbrand waarbij de schrijver mede op basis van naoorlogs onderzoek tot de conclusie komt dat Van der Lubbe in afwijking van de reeds gevestigde mening geen werktuig is geweest van de Nazi's maar alleen en uit eigen initiatief de brand stichtte. Gevoerd wordt op een enkel schoonheidsfoutje, zoals bv. de passage waarin de kapitein-luitenant ter zee J. Th. Furstner wordt vermeld als Directeur van de Hogere Krijgsschool (blz. 231), hetgeen evenwel geen reden mag zijn om Voorspel niet te lezen. Integendeel het wordt van harte aanbevolen en de hoop wordt uitgesproken dat zich onder de vele lezers vele officieren zullen bevinden.

B. van DIJKEN
Luitenant-Kolonel. der Inf. (gsb)